

ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра філології

**ЗОБРАЖЕННЯ «ПАНДЕМІЙ» У НАРАТИВІ II–VI СТОЛІТЬ:
ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ**

Студентки IV курсу ГФ118/Б:

Іроденко Софії Юріївни

Науковий керівник:

Шепель Галина Вікторівна

Львів 2022

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Короткий нарис життєписів авторів, які зобразили перебіг «пандемій» II–III сторіч.....	6
1.1. Клавдій Гален – досвідчений лікар й автор трактатів про медицину....	6
1.2. Діон Кассій – творець «Римської історії» та політичний діяч.....	8
1.3. Флавій Євтропій – знаний пізньоантичний історик і успішний державник.....	10
1.4. Амміан Марцеллін – «останній великий» історіограф.....	11
1.5. Цецилій Кипріян – автор християнських трактатів.....	13
1.6. Понтій Карфагенський – біограф і упорядник текстів Цецилія Кипріяна.....	15
1.7. Євсевій Памфіл – «батько» історії християнства.....	15
1.8. Аврелій Віктор – «письменник» історії.....	17
Розділ II. Латинськомовні і грецькомовні праці, що містять відомості про «Антонінову чуму» й «Кипріянову чуму»: текстологічний аспект.....	19
2.1. Зміст, структура, стиль та атрибуція творів зі свідченнями про «Антонінову чуму».....	19
2.2. Мета створення, композиційно-змістові особливості і протоджерела текстів із згадками про «Кипріянову чуму».....	24
Розділ III. Літературні описи II–VI століть найбільших тогочасних епідемій.....	28
3.1. Зіставлення авторських характеристик «Антонінової чуми».....	28
3.2. Порівняння зображення «Кипріянової чуми» у джерельних матеріалах.....	42
Висновки.....	53
Список використаних джерел і літератури.....	63

ВСТУП

Людство протягом свого існування завжди потерпало від різних недуг. Вони були настільки могутнім, що знищували цілі міста, підривали економіки та вселяли страх. Часто в ті часи у своїх нещастях і лихах люди звинувачували богів, природні катаклізми, або просто ігнорували свій поганий стан здоров'я і приймали це як покарання за свої гріхи.

Так, в II столітті Римська імперія переживала кульмінацію свого розвитку, а період цей називали «золотим століттям», однак з появою «Антонінової чуми» все різко змінилось через велику смертність серед війська та населення. Наступне ж століття науковці ідентифікували як «критичне», оскільки тоді була «Імперська криза», спричинена вторгненнями готів і сасанідів на землі держави, та відсутністю згоди щодо імперського правонаступництва. «Кипріянова чума», що лютувала в другій половині III сторіччя, дуже ослабила імперію, адже спричинила недостатню кількість солдат в римській армії та нестачу робочої сили.

Об'єктом цього дослідження є «Чума Антоніна» та «Чума Кипріяна», пандемії, які тривали близько 20 років.

Предмет дослідження – зображення «пандемій» в Римській імперії на підставі текстів «Про спосіб лікування» Клавдія Галена, «Діяння» Амміана Марцелліна, «Римська історія» Діона Кассія, «Бревіарій про римську історію» Флавія Евтропія та «Марк Аврелій» Юлія Капітоліна, у яких містяться згадки про «Антонінову чуму», а також трактату «Про смертність» Цецилія Кипріяна, «Житіє Кипріяна» Понтія Карфагенського, «Історії церкви» Євсевія Памфіла та «Про цезарів» Аврелія Віктора – «Кипріянову чуму».

Метою дипломної роботи є переклад, аналіз із залученням біографічної інформації авторів і текстологічним оглядом їх творів, та зіставлення визначених текстів задля отримання різнобічної інформації про «Антонінову чуму» та «Кипріянову чуму», окреслення причин виникнення, перебігу і поширення згубних недуг з погляду лікаря, істориків й представників християнського духівництва.

Завданнями цього дослідження є здійснення огляду біографічних відомостей Галена Пергамського, визначення його найважливіших праць як джерела інформації і знань у галузі медицини, її історії та навіть філософії; розгляд життєпису Діона Кассія, щоб окреслити його шлях від виконання державних обов'язків до авторства одного з найдовших історичних наративів; аналіз визначних подій життя Флавія Евтропія задля осмислення причин створення та розповсюдження його твору; стислий виклад біографії Амміана Марцелліна, крізь призму тогочасних міліарних подій і творчої спадщини, що дійшла до наших днів; короткий розгляд життєпису Цецилія Кипріяна, визначення основних теологічних ідей єпископа, представлених у його творах, та окреслення створення корпусу його текстів; лаконічна подача відомостей з життя диякона, які пояснять його внесок до збереження творів Цецилія Кипріяна; дослідження життєпису Евсевія Памфіла для встановлення впливу його освіти на подальший творчий розвиток; розгляд головних біографічних подій Аврелія Віктора, що залишили відбиток в текстах автора, а також короткий огляд творчого доробку та його вплив на сучасників; текстологічний і структурно-предметний аналіз творів «Про спосіб лікування» Клавдія Галена, «Римська історія» Діона Кассія, «Бревіарій Римської історії» Флавія Евтропія, «Діяння» Амміана Марцелліна та «Марк Аврелій» Юлія Капітоліна задля кращого розуміння джерел інформації про «Чуму Антоніна»; окреслення цілей написання, структури та підґрунтя, використане для укладення матеріалів, які містять відомості про «Кипріянову чуму», для подальшого детальнішого аналізу особливостей фрагментів текстів «Про смертність» Цецилія Кипріяна, «Житіє Кипріяна» Понтія Карфагенського, «Історія церкви» Євсевія Памфіла, «Бревіарій римської історії» Флавія Евтропія та «Про цезарів» Аврелія Віктора; текстуальний аналіз фрагментів текстів зі свідченнями про «Антонінову чуму», розгляд риторичних та художніх засобів, використаних для зображення недуги, спосіб викладу інформації і стиль письма авторів; зіставлення текстів з інформацією про «Кипріянову чуму», щоб отримати різнобічні свідчення про цю недугу, що залишили нам єпископи, диякон та історики.

Головні завдання передбачені для виконання у цій дипломній роботі зумовили використання синтетичного, селективного і компаративного методів.

Джерельна база складається з латинськомовних і грецькомовних текстів: «*De methodo medendi*» – «Про спосіб лікування» Клавдія Галена, «*Historia Romana*» – «Римська історія» Діона Кассія, «*Breviarium historiae romanae*» – «Бревіарій римської історії» Флавія Евтропія, «*Rerum gestarum libri XXXI*» – «Діяння в тридцять одній книзі» Амміана Марцелліна, «*Marus Aurelius*» – «Макр Аврелій» Юлія Капітоліна, «*De mortalitate*» – «Про смертність» Цецилія Кипріяна, «*Vita Cypriani*» – «Житіє Кипріяна» Понтія Карфагенського, «*Historia Ecclesiastica*» – «Історія церкви» Євсевія Памфіла, «*De Caesaribus*» – «Про Цезарів» Аврелія Віктора, а також найбільш авторитетної критичної літератури – статей і монографій Сільвії Демо, Яна Джонсона, Девіда Рорбахера, Барбари Сідвел, Мері Джексон та ін..

Робота складається з трьох розділів. Перший розділ присвячений стислому огляду інтелектуального життєпису авторів, котрі у своїх текстах залишили відомості про «Чуму Антоніна» та «Чуму Кипріяна», аби зрозуміти, як події з їхнього життя вплинули на манеру написання творів. Другий поділяється на два підрозділи, у першому ж містяться текстологічний, структурно-предметний, стилістичний розгляд праць, фрагменти яких розповідають про морвицю II століття, друга ж частина – аналіз особливостей композиції і змісту, мети створення та протоджерел текстів із свідченнями про пандемію другої половини III сторіччя для подальшого дослідження джерел, Третій розділ, який також складається з двох частин, передбачає переклад та безпосереднє зіставлення текстів.

Робота завершується висновками і списком використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І

КОРОТКИЙ НАРИС ЖИТТЄПИСІВ АВТОРІВ, ЯКІ ЗОБРАЗИЛИ ПЕРЕБІГ «ПАНДЕМІЙ» II–III СТОРІЧ

1.1. Клавдій Гален – досвідчений лікар й автор трактатів про медицину

Гален був одним з найвидатніших медиків свого часу, який залишив чималий літературний спадок, в якому містяться перші свідчення про «Антонінову чуму» або як її ще називають – «чума Галена». Тому у цьому підрозділі зробимо не лише короткий біографічний огляд, але й схарактеризуємо його найважливіші праці, як джерело відомостей і знань у галузі медицини, її історії та навіть філософії.

Клавдій Гален, був греком, пергамцем, який народився приблизно в 129 році. Його батько Никон, відомий архітектор, філософ і математик, мав значний вплив на становлення світогляду майбутнього лікаря¹, а тому юнак у 14 років почав вивчати науку, через два роки взявся за освоєння медицини та протягом наступних чотирьох років написав свої перші три книги².

Уже у 33 роки Клавдій Гален переїхав до Риму, де зарекомендував себе настільки успішним медиком, що імператор Марк Аврелій запропонував йому вирушити з армією до германських земель, проте лікар залишився у місті при спадкоємцю Аврелієві Коммоді. Таким чином, у нього були досить сприятливі умови, щоб повністю присвятити час медицині та різним досліддам³.

Медик прагнув пізнати таємницю людини, її тіла, його організацію і навіть знайти методи лікування недуг душі, які впливають на тіло. Для цього він вийшов за рамки медицини й почав використовувати натурфілософський метод для пізнання людської природи як сукупності частин, котрі гармонійно функціонують, підтримуючи діяльність одна одної, що дало змогу побачити людські хвороби й методи їх зцілення через усунення порушень у цьому

¹ Nutton V. *Galen: A Thinking Doctor in Imperial Rome*. Abingdon: Routledge, 2020, p. 2.

² Anderson M., Stephenson K. *Scientist of the Ancient World*. Berkeley Heights: Enslow Publishers, Inc, 1999, p. 65.

³ *Ibid.*, p. 70.

внутрішньому зв'язку. Саме ці теорії вміщені в трактаті «Про спосіб діагностики та лікування»⁴.

Клавдій Гален на багато років випередив своїх сучасників, створивши принципи «раціональної медицини» та зосередившись на перебігу недуги й одужання⁵. Так, у трактаті «Анатомічні дослідження» він наголосив на тому, що кожен лікар повинен розуміти особливості анатомії і психіки людини та принципи функціонування організму, які є міцною базою для успішного хірурга⁶.

Медик був надзвичайно плідним у творчості, ставши автором близько 700 праць з медицини, фармації, природознавства і філософії, чимало з яких не дійшли до нашого часу. Найвідоміші його трактати «Про анатомію», «Терапевтичні методи», «Про хворі частини тіла», «Про склад ліків», проте основним анатоμο-фізіологічним твором вважається «Про призначення частин людського тіла». Мовою оригіналу трактатів Галена є грецька, проте незабаром вони були перекладені латиною. Праці лікаря за латинськими редакціями поділені на сім груп, які охоплюють весь спектр медичних наук та для полегшення їх розуміння до них додані стислі пояснення. Вони були сформовані на основі класифікації недуг, їхніх причин і симптомів⁷. На початку кожної групи текстів містяться пролегомени, критичне або дискурсивне знайомство з працею, або вступні книги, які дають загальні уявлення читачеві про зміст наступних книг. Також існує виняткова група з сорока трактатів, есе і уривків, що їх приписують Галену⁸. Науковець завжди звертався до авторитетних постатей минулого: Гіппократа, Герофіла та Еразістрата, адже намагався поєднати свої ідеї з теоріями минулого⁹.

Лікар грецького походження Гален став яскравою та важливою постаттю у світовій науці і культурі, творами якої досі керуються наші сучасники, а науковці не перестають їх досліджувати. Розгляд його найважливіших праць вказав на те,

⁴ Шульга Е., Маслова А. *Философские основание медицины Галена* // Философские науки. Н.7. Москва: Издательский дом «Гуманитарий», 2015, с. 83–84.

⁵ Johnston I. *Galen: On Diseases and Symptoms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 9–10.

⁶ Шульга Е., Маслова А. *Философские основание медицины Галена*, с. 12.

⁷ Johnston I. *Galen: On Diseases and Symptoms*, p. 9.

⁸ Redman J. *The writings of Hippocrates and Galen*. Philadelphia: Lindsay and Blakiston, 1846, pp. 474–477.

⁹ Nutton V. *Galen: A Thinking Doctor in Imperial Rome*, pp.19–20.

що лікар розглядав людський організм як гармонійне поєднання тілесного і духовного начал, випередивши таким чином своїх сучасників і започаткувавши принципи «раціональної медицини». Гален був плідним автором як медик, філософ, і історик науки, залишивши близько 700 праць та майже сорок трактатів, які йому приписують. Переклад його праць латинською мовою спричинився до їх значного поширення і використання.

1.2. Діон Кассій – творець «Римської історії» та політичний діяч

Діон Кассій був не тільки успішним політиком, а й автором важливого історичного твору «Римська історія», який охоплює події чотирнадцятьох століть. Відтак, завдання даного підрозділу полягає в тому, щоб окреслити головні відомості з життя Діона Кассія, зрозуміти, що надихнуло успішного сенатора написати свою працю і як його політичний досвід вплинув на зображення минулого.

Майже вся біографія Діона Кассія міститься у його визначному творі «Римська історія». Сім'я Діона Кассія походила з Віфінії, де, вірогідно, посідала чималі статки та вплив, адже батько історика, Діон Кассій Апроніан, мав звання претора¹⁰ та обіймав посаду губернатора Кілікії та Далматії¹¹. Діон Кассій народився приблизно 163 року, імовірно в Ніцеї і отримав хорошу освіту, а відтак, став одним із шести військових трибунів у легіоні, що згодом дозволило йому обіймати головні посади після свого обрання на квестуру та вступ до сенату¹².

Мартін Гозе, німецький класичний філолог, стверджував, що вже 192 року, Діон Кассій став членом сенату, адже, починаючи з цього року, він говорив про римський державний орган від першої особи. Як і його батько, обіймав посаду претора, був двічі консулом і навіть виконував адміністративні обов'язки у Греції та деяких провінціях Римської імперії¹³. Тому він був добре обізнаний у всіх політичних справах держави та належав до кола довірених осіб імператора Луція

¹⁰ Hose M. *Cassius Dio: A Senator and Historian in the Age of Anxiety*. Vol. 1. Oxford: Blackwell Publishing, 2007, p. 462.

¹¹ Harrington D. *Cassius Dio as a Military Historian* // *Acta Classica*. Vol. 20. Cape Town: Classical Association of South Africa, 1977, p. 159.

¹² *Ibid.*, p. 159.

¹³ Hose M. *Cassius Dio: A Senator and Historian in the Age of Anxiety*, p. 462.

Септимія Севера. Діон Кассій також знав все про механізми в римській політиці, бо сам був членом римської еліти, проживши майже 40 років у Римі. До того ж, він пережив один з найбільш неспокійних періодів Римської імперії: дві масштабні громадянські війни, які забрали життя тисячі римських солдат¹⁴.

Попри успішну політичну кар'єру, Діон Кассій написав один з найбільших історичних наративів, що дійшов до сучасності. Натхнення для створення «Римської історії» з'явилося в Діона Кассія випадково, за його спогадами, із невеликого трактату про видіння і прикмети, які дали привід Септімію Северу сподіватися на владу. Майбутній імператор у відповідь написав похвального листа з подякою. Потім уві сні «божественна сила» надихнула Діона Кассія на створення запису і про все інше, що стосувалось історії римлян¹⁵.

Досвід, який автор отримав у непрості часи для Римської імперії, забезпечив Діону Кассію розуміння політики та дав знання, котрі він використав для пояснення попередніх політичних криз, спричинених моментами нестабільності в Римі. Таким чином в «Римську історію» Діон Кассій помістив своєрідне прочитання минулого і сучасного, подавши свої думки про те, як можна уникнути певних помилок¹⁶. Отож, автор попри розповідь про події, що відбувались у Римі протягом трьох століть, подав особистий аналіз римської політичної ситуації.

Діон Кассій мав успішну політичну кар'єру: був членом сенату, обіймав посади претора, консула, губернатора та мав близькі стосунки з імператором Септімієм Севером. Роки життя історика припали на складний для Римської імперії період, коли велася боротьба за престол, що принесла за собою дві громадянські війни. Досвід пережитих подій та хороше розуміння того, як працює механізм роботи політики в Римі вплинули на появу розгорнутого аналізу історії держави в його відомій праці «Римська історія».

¹⁴ Madsen J. M., Lange C. H. *Cassius Dio the Historian: Methods and Approaches*. Boston: Brill, 2021, pp. 1–2.

¹⁵ Hose M. *Cassius Dio: A Senator and Historian in the Age of Anxiety*, p. 462.

¹⁶ Madsen J. M., Lange C. H. *Cassius Dio the Historian: Methods and Approaches*, p. 2.

1.3. Флавій Евтропій – знаний пізньоантичний історик і успішний державник

Відтворити життєпис Флавія Евтропія, автора «Бревіарія історії Риму», науковці змогли завдяки його автобіографії, видатним листам Лібанія, праці Амміана Марцеліна, деяким листам Григорія Нанзіанського та Аврелія Симмаха, а також численним епіграфам і юридичним текстам¹⁷. Тому завдання цього підрозділу, розглянувши основні події життя та кар'єри Флавія Евтропія, окреслити причини написання, поширення й популяризації «Бревіарія римської історії».

Вірогідно, що Флавій Евтропій народився приблизно після 320 року, можливо, в Італії або одній з провінцій Азії, бо його ім'я є грецьким. Відомо, що він там володів маєтками і більшість часу провів на Сході. Сім'я історика була досить багатою, але, мабуть, не належала до сенату, та все ж він отримав хорошу освіту: вивчив право та риторику в Римі, яка дозволила йому увійти до імператорського секретаріату¹⁸. У 370 році Флавій Евтропій почав працювати при дворі імператора Валента, а вже наступного року його призначили намісником провінції в Азії¹⁹. Він також мав хороші стосунки з майбутнім останнім єдиним імператором Римської імперії Феодосієм I Великим. Одним з найбільш успішних досягнень в кар'єрі Флавія Евтропія було те, що в 387 році його обрали консулом Сходу²⁰.

Єдина праця Евтропія «Бревіарій про римську історію», демонструючи його вміння у риториці та софістиці, складалась з десяти книг і охопила події від заснування міста й до смерті імператора Флавія Йовіана. У книзі автор зазначив, що написав її за наказом правителя Валента. Книга здобула чимало шанувальників, адже в ній містився доступний виклад римської історії, а також цьому сприяла посада самого автора, котрий міг поширювати копії праці у різні місця імперії. Можливо, поява «Бревіарія» спричинилась до посилення

¹⁷ Bonamente G. *Minor Latin Historians of the Fourth Century A. D.* Boston: Brill, 2003, pp. 105–106.

¹⁸ Bird H. W. *Eutropius: Breviarium*. Vol.14. Liverpool: Liverpool University Press, 1993, pp. VIII–IX.

¹⁹ Bonamente G. *Minor Latin Historians of the Fourth Century A. D.*, p. 106.

²⁰ Bird H. W. *Eutropius: Breviarium*, pp. XV–XVIII.

авторитету, адже Валент, Граціан, Феодосій, Лібаній й Аврелій Симмах та інші були враженні стилем її написанням²¹.

Отже, Флавій Евтропій мав успішну кар'єру, період якої припав на правління імператорів Валента та Феодосія I, будучи досить компетентним та відданим своїм обов'язкам, написав на прохання правителя Валента свою єдину працю «Бревіарій про римську історію», котра майже одразу стала популярною серед читачів, завдяки доступності викладу інформації та поширенню копій книги у різних провінціях імперії.

1.4. Амміан Марцеллін – «останній великий» історіограф

Амміан Марцеллін був не просто істориком, а й безпосереднім учасником тих ситуацій, про які говорив у своїх працях²². Відтак, завдання цього підрозділу є коротко окреслити його життєпис, крізь призму тогочасних міліарних подій та творчої спадщини, що дійшла до наших днів.

Написання історії свого часу, вимагає багато знань, безпристрасності та розважливості у дослідженні для адекватної оцінки того періоду й передачі нащадкам важливої інформації. Проте у четвертому столітті, у розпал релігійних суперечок, попри усі негаразди міжусобиць та варварської війни, жив і писав чоловік, вирок якого для більшості людей свого часу був авторитетним та залишається таким до нині²³.

Вірогідно, що Амміан Марцеллін народився у грецькому місті Антіохії приблизно 325 року. Перші згадки про нього науковці знаходять у військових записах IV століття, а, відтак, він походив із знатної родини, адже на такій службі могли перебувати тільки ті, хто мав шляхетне походження²⁴. Із 350 року Амміан Марцеллін служив у кінноті та брав активну участь у війні проти персів. Покинув же військову службу, швидше за все, після смерті імператора Юліана II

²¹ Banchich T. M. *The Epitomizing Tradition in Late Antiquity* // A Companion to Greek and Roman Historiography. Vol.1. Hoboken: Blackwell Publishing, 2007, p. 309.

²² Steele R. *Ammianus Marcellinus* // The Classical Weekly. Vol. 16. N. 3. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1922, p. 18.

²³ Glover M. *Life and Letters in the Fourth Century*. London: Cambridge University Press, 1901, p. 20.

²⁴ Ibid., p. 21.

Відступника²⁵ та повернувся до Антіохії у час репресивних заходів імператора Юлія Валента і деякий час працював адвокатом. Відтак, приблизно у 380 році в Римі розпочав роботу над історичним твором, який завершив у 390 році, про що відомо з листів Лівана²⁶.

Попри те, що грецька була рідною мовою Амміана Марцелліна, свої твори він писав латиною. Хоч грецькій мовні звороти та спосіб мислення не відображені у його текстах, все ж йому так і не вдалось досягти латинськомовної витонченості. Історик вирішив писати латиною, оскільки ця мова була офіційною в імперії, нею спілкувалися в армії й на державних посадах – це був інструмент державної кар'єри і справжній голос римського патріотизму²⁷.

Багато книг єдиного твору Амміана Марцелліна не дійшли до наших днів, тому зовсім не маємо свідчень про ознаки втрачених текстів. Знаний історик Едвард Гіббон стверджував, що перші тринадцять книг «Діань в тридцять одній книзі» були поверхневим відображенням двохсот п'ятдесяти восьми років історії держави, а інші могли містити побачене автором та усні свідчення очевидців²⁸.

«Діання» важливі тим, що містять історію не лише Риму, а й подають інформацію, що відображає життя різних частин імперії²⁹. До того ж, у праці Амміана серед історичних фактів представлено вичерпні розповіді про битви, облоги, літературні топоси та складна історіографія з детальним описом емоцій імператорів та їх впливом на підданих³⁰.

Якби виклад матеріалу містив тільки історичні події, твір не був би таким універсальним. Тому автор досліджував різні напрямки діяльності, через що його праця цікава не тільки з погляду історії, адже строкатість досягається також використанням інших елементів, наприклад, поетичним забарвленням.

Дослідження біографії Амміана Марцелліна вказало на те, що хоча він був греком за походженням, все ж вирішив писати свою історичну працю латиною

²⁵ Glover M. *Life and Letters in the Fourth Century*, pp. 22–28.

²⁶ Steele R. *Ammianus Marcellinus*, p. 19.

²⁷ Fisher H. *Studies in History and Politics*. Oxford: The Clarendon Press, 1919, p. 10.

²⁸ *Ibid.*, pp. 8–9.

²⁹ Steele R. *Ammianus Marcellinus*, p. 19.

³⁰ Sidwell B. *Ammianus Marcellinus and the Anger of Julian* // *Journal of the Classical Association of Victoria*. Vol. 21. Melbourne: University Press, 2008, p. 56.

через те, що ця мова стала дієвим засобом, щоб досягти успіху не тільки у державній, але й літературній царині. Він не просто писав історію минулого, але й зображав сучасний йому період. Близько тридцяти років військової служби спричинились до прихильності зображення ретельних мілітарних описів у його єдиній вцілілій праці «Діяння в тридцять одній книзі», чимало частин якої були втрачені, проте історики припускають, що вони поверхнево зображали приблизно двісті п'ятдесят вісім років подій, які відбувалися у державі, а значно ретельніше – сучасні йому події. Амміан Марцелін використовував багато поетичних елементів, щоб створити легку для прочитання історію.

1.5. Цецилій Кипріян – автор християнських трактатів

Цецилій Кипріян, іменем якого названа недуга, що лютувала в другій половині III століття, був відомим богословом, прихильником єдиної церкви та автором великої кількості творів, присвячених цій темі. Відтак, у даному підрозділі ми лаконічно розглянемо його біографію, окресливши основні ідеї єпископа, вміщені у трактатах та листах, а також становлення корпусу його текстів.

Цецилій Кипріян народився приблизно 200 року, ймовірно, в Карфагені, походив з багатой сім'ї язичників та отримав хорошу освіту, опанувавши красномовство і філософію. Практично це все, що можна дізнатися більш-менш точно з його життя до моменту тісних зв'язків з Карфагенським пресвістром Цецилієм, що призвело до його навернення в 246 році. При хрещенні він прийняв ім'я свого друга, та присвятив своє життя вивченню і застосуванню моралі християнства. Майже одразу після прийняття християнської віри, його висвятили та піднесли до єпископату, який очолював аж до своєї мученицької смерті в 258 році³¹. Біограф Цецилія Кипріяна, Понтій Карфагенський, згадував, що, ступивши на шлях християнства, він вірив, що перед Богом немає нічого гіднішого, окрім самоконтролю³².

³¹ Roberts A., Donaldson J. *The Writings of Cyprian*. Vol. 3. Edinburgh: T and T Clark, 1868, p. IX.

³² *Ibid.*, p. XIV.

Свої теологічні ідеї єпископ помістив у численні листи до духівництва й трактати, які зараз мають значну історичну цінність, адже вони ілюструють тогочасні соціальні та релігійні настрої і звичаї³³. Загалом, налічується 82 листи, написаних Кипріяном, не всі з них приватні, більша кількість – це звернення до християн. Вважається, що свій перший і найбільший лист Кипріян написав своєму другові Донату, одразу після свого навернення, щоб поділитися своїми духовними благословеннями. Стиль цього листа відрізняється від більш піднесеного і стриманого красномовства, присутнього в пізніших працях³⁴.

До найвідоміших у доробку Цецилія Кипріяна належать трактати «Про єдність Церкви», який був написаний під час вигнання з Карфагену, та «Про смертність», створений у період лютування недуги. Перший зі згаданих творів єпископ прочитав перед Церковним собором, започаткованим Феліцисом і Новатом, наголошуючи на тому, що єдність полягає не тільки в об'єднанні всієї Церкви, але й в кожній єпархії, яка повинна зберегтися через єдність з єпископом³⁵.

Сьогодні досі не зібраний повний архів епістолярія Цецилія Кипріяна, написаного під час виконання обов'язків єпископа, хоча трактати були впорядковані Понтієм Карфагенським одразу після його смерті та залишилися неушкодженими³⁶.

Цецилій Кипріяна, Карфагенський єпископ, у своєму доробку залишив чимало приватних та адресованих християнам листів і трактатів, де містяться його теологічні ідеї. Завдяки, біографу та упоряднику праць єпископа, Понтію Карфагенському не лише можемо дізнатися про життя його від хрещення аж до мученицької смерті, але й познайомитися зі збіркою трактатів, в одному з яких міститься опис «Кипріянової чуми».

³³ *The Letters of St. Cyprian* // Ancient Christian Writers / Ed. by Quasten J., Burghard W. J., Comerford Lawler T. Vol. 43. New York: Newman Press, 1984, p. 6.

³⁴ Deferrari R. J. *Saint Cyprian Treatises* // The Fathers of the Church. Vol. 36. New York: Fathers of the Church, Inc., 1958, p. 5.

³⁵ *Ibid.*, p. 91.

³⁶ *The Letters of St. Cyprian*, pp. 7–8.

1.6. Понтій Карфагенський – біограф і упорядник текстів Цецилія Кипріяна

Понтій Карфагенський служив дияконом при єпископі Кипріяну, був автором «Житіє Кипріяна» та першим, хто впорядкував його трактати. Завдання цього підрозділу – віднайти відомості з життя диякона, які пояснять його внесок до збереження творів Цецилія Кипріяна.

Єдина розповідь про Понтія Карфагенського міститься у 68 розділі книги теолога Ієроніма Стридонського «Про відомих чоловіків»: «Понтій, диякон Кипріяна, який до дня своєї смерті розділяв з ним вигнання, залишив по собі визначну книгу про життя і страждання Кипріяна»³⁷.

З праці Понтія можна зробити висновок, що він зустрів Цецилія Кипріяна десь приблизно після його навернення³⁸. Твір диякона не тільки висвітлює моменти з життя єпископа, їх причини та наслідки, а й допомагає встановити приблизний час створення певних його творів. Так, до прикладу, дослідники могли дізнатися вірогідну дату написання апології «До Деметрія», який був зятим ворогом християнства. Завдяки тому, що Понтій, створивши корпус творів Цецилія Кипріяна, вніс цей текст після трактату «Про Господню молитву», можна припустити, що він написаний приблизно в 252 році³⁹.

Хоча біографічної інформації Понтія Карфагенського є досить мало, вдалось встановити, що він був у близьких стосунках з Цецилієм Кипріяном. Автор у творі «Житіє Кипріяна» не лише прославив єпископа, але й зберіг його трактати, а свідчення диякона допомогли науковцям встановити дати написання певних текстів Цецилія Кипріяна.

1.7. Євсевій Памфіл – «батько» історії християнства

Якщо Геродот вважається батьком історії, то Євсевій Памфіл – це батько історії церкви, адже він перший, хто простежив піднесення християнства у вирішальні перші три століття від Ісуса Христа до імператора Костянтина

³⁷ Schaff P., Wace H. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*. Vol. 3. Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1952, p. 376.

³⁸ Roberts A., Donaldson J. *The Writings of Cyprian*. Vol. III. Edinburgh: T and T Clark, 1868, p. XIV.

³⁹ Deferrari R. J. *Saint Cyprian Treatises*, pp. 163–165.

Великого. «Історія Церкви» Євсевія – основне джерело відомостей про раннє християнство, оскільки ніякі інші античні історики не намагалися описати цей період⁴⁰. Відтак, у цьому розділі ми, проаналізувавши біографію Євсевія Памфіла, спробуємо встановити, як його освіта вплинула на подальший творчий розвиток.

Євсевій Памфіл або Євсевій Кесарійський, народився приблизно в 260 році. Його біографія, написана Акацієм, наступним єпископом Кесарії, не збереглась, тому історія його походження та юні роки невідомі. Освіту Євсевій Памфіл здобув в школі Памфіла, пресвітра церкви в Кесарії, який був учнем грецького теолога Орігена. Через близькість зі своїм учителем, він за прізвище взяв його ім'я⁴¹. Памфіл також навчав Євсевія Кесарійського переписувати манускрипти у відомій Кесарійській бібліотеці. Таким чином вони разом збирали, зберігали твори Орігена Александрійського та працювали над створенням апології для теолога. Після мучеництва Памфіла в 310 році, Євсевій написав житіє богослова у трьох книгах. Переписування і збереження рукописів, та робота з Орігеновою літературою й теологічним спадком залишили помітний відбиток на подальшій кар'єрі Євсевія.

Одразу після того, як імператор Костянтин видав Міланський едикт в 313 році, Євсевія обрали єпископом Кесарії, де він служив аж до смерті в 339 році. Приблизно в 324 році архієпископ познайомився з Костянтином Великим і згадував про стосунки з імператором у своїх працях, двох промовах та у творі «Життя Костянтина», який він написав незадовго до смерті⁴².

Євсевій Кесарійський залишив після себе немалу спадщину, написавши книги, хроніки, трактати, біблійні словники, промови та велику кількість листів. Найповніше видання його творів «Грецька патрологія», здійснене французьким священиком Ж. П. Мінем в 1857 році, складається з шести томів⁴³. Відтак, дослідники поділили тексти Євсевія на п'ять різних груп. У першій містяться його

⁴⁰ Maier P. L. *Eusebius – The Church History: A New Translation with Commentary*. Michigan: Kregel Publications, 1999, p. 9.

⁴¹ Ibid., p. 11.

⁴² Hollerich M. J. *Making Christian History: Eusebius of Caesarea and His Readers*. California: University of California Press, 2021, pp. 3–4.

⁴³ Maier P. L. *Eusebius – The Church History: A New Translation with Commentary*, p. 13.

праці з біблійної науки, до прикладу, «Про топоніми у Святому Письмі» – путівник біблійних місць, що відіграв велику роль в поширенні паломництва до Палестини. Друга група складається з апологетичних текстів, найбільшими з них є «Докази на користь Євангелія» і «Приготування до Євангелія». В них автор застосував багато цитат та уривків зі Святого Письма, а також вони ілюструють унікальний спосіб написання, створений завдяки ресурсам бібліотеки Памфіла. Третя – це історичні тексти, в якій знаходяться, до прикладу, «Мученики Палестини», де розповідається про переслідування християн в Кесарії за римського імператора Діоклетіана I. Четверта категорія творів складається з дискусійних трактатів, таких як «Проти Марцелла» та «Про церковну теологію», що вважаються одними з останніх творів Євсевія. Наступна група сформована з пізніх праць автора, присвячених святкуванню нового порядку, що виник під час правління першого християнського імператора Костянтина. До цієї категорії входить, наприклад, промова «На похвалу Костянтина», виголошена на честь тридцятої річниці правління монарха⁴⁴.

Великий вплив на становлення особистості Євсевія Памфіла мав його вчитель, адже з ним він вперше почав працювати з рукописами, а саме переписувати та зберігати манускрипти Орігена Александрійського. Оскільки Євсей Памфіл залишив після себе велику кількість творів на різні теми: від путівника біблійних місць до прославлення імператора Костянтина Великого, дослідники поділили його тексти на п'ять жанрових груп, де містяться відповідні праці.

1.8. Аврелій Віктор – «письменник» історії

Відомості про життя римського історика та політичного діяча Секста Аврелія Віктора дуже стислі. Найбільше інформації про нього можна дізнатися з уривка XXI книги Амміана Марцелліна, присвятного напису на Форумі Траяна й автобіографічного коментаря у творі «Про Цезарів»⁴⁵. Тому у цьому підрозділі ми проаналізуємо головні біографічні відомості Аврелія Віктора, щоб зрозуміти, як

⁴⁴ Hollerich M. J. *Making Christian History: Eusebius of Caesarea and His Readers*, pp. 5–8.

⁴⁵ Nixon C. E.V. *An Historiographical Study of the 'Caesares' of Sextus Aurelius Victor, 'Caesares' of Sextus Aurelius Victor*. Michigan: University of Michigan, 1971, 1.

вони вплинули на написання текстів, а також зробимо короткий огляд творчого доробку та його вплив на сучасників.

З автобіографії Аврелія Віктора відомо, що він народився в Північній Африці приблизно 320 року у неможливій сім'ї, тому досягнув висот завдяки старанному навчанню⁴⁶: після самоосвіти, вірогідно, він навчався у Карфагені, а потім у Римі, де здобував юридичну освіту⁴⁷. У 361 році новий імператор Флавій Клавдій Юліан зробив його намісником провінції Панонії Секунди та вшанував бронзовою статуєю. Амміан Марцеллін, який розповів про це, називав його «письменником історії», прославив розсудливість і зазначив, що пізніше він став перфектом Риму та, вірогідно, обіймав цю посаду до 389 року⁴⁸.

Приблизно 360 року він створив «Про цезарів», збірник біографій римських імператорів від Октавіана Августа до Констанція II, ймовірно, це його єдина праця, хоча також йому приписують «Епітоми про цезарів», «Походження римського народу» та «Про славних мужів Риму»⁴⁹.

Сьогодні Аврелія Віктора трактують як другорядне джерело подій III та IV століть, що частково пояснюється його стислістю у викладі і не надто досконалим володінням латиною, хоча він дотримувався класичного узусу, прикрашаючи свої речення наслідуванням римського історика Гая Саллюстія Кріспа. Однак, попри деякі авторські недоліки, Аврелій Віктор все ж створив тенденцію, котра надихала його сучасників на створення різних нарисів історії раннього Риму⁵⁰.

Завдяки дослідженню життєпису Аврелія Віктора, дізналися, що він доклав багато зусиль, аби досягти висот. У його творчому доробку тільки одна праця «Про цезарів», а інші йому приписують. Сьогодні лаконічність у викладі інформації Аврелія Віктора дещо критикують, однак дотримувався класичного узусу, а тому надихнув своїх сучасників на написання історичних текстів.

⁴⁶ Nixon C. E. V. *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study* by H. W. Bird // Phoenix. Vol. 39. N. 4. Ontario: Classical Association of Canada, p. 411.

⁴⁷ Bird H. W. *A Reconstruction of the Life and Career of S. Aurelius Victor* // The Classical Journal. Vol. 70. N. 4. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1975, pp. 49–50.

⁴⁸ Starr C. G. *Aurelius Victor: Historian of Empire* // The American Historian Review. Vol. 61. N. 3. Oxford: Oxford University Press, 1956, p. 575.

⁴⁹ Baldwin B. *The "Epitome de Caesaribus" from Augustus to Domitian* // Quaderni Urbinati di Cultura Classica. Vol. 43. N. 1. Pisa: Fabrizio Serra Editore, 1993, p. 82.

⁵⁰ Starr C. G. *Aurelius Victor: Historian of Empire*, p. 576.

РОЗДІЛ II

ЛАТИНСЬКОМОВНІ Й ГРЕЦЬКОМОВНІ ПРАЦІ, ЩО МІСТЯТЬ ВІДОМОСТІ ПРО «АНТОНІНОВУ ЧУМУ» І «КИПРІЯНОВУ ЧУМУ»: ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

2.1. Зміст, структура, стиль та атрибуція творів зі свідченнями про «Антонінову чуму»

У даному підрозділі ми здійснимо текстологічний і структурно-предметний аналіз творів «Про спосіб лікування» Клавдія Галена, «Римська історія» Діона Кассія, «Бревіарій Римської історії» Флавія Євтропія, «Діяння» Амміана Марцелліна та «Марк Аврелій» Юлія Капітоліна задля кращого розуміння джерел інформації про «Чуму Антоніна».

Лікар Клавдій Гален у трактаті «*De methodo medendi*» – «Про спосіб лікування» вперше описав «Чуму Антоніна», пандемію невідомої хвороби, яка лютувала в Римській імперії в другій половині II століття. Тому цю недугу також називають і «Галеновою чумою». «Про спосіб лікування» уміщений у 10 томі видання Карла Готлоба Кюна «*Opera Omnia Claudii Galeni*» – «Усі праці Клавдія Галена», що складається з 122 трактатів у 20 томах, хоча Галенове авторство шістнадцяти праць точно не підтверджене⁵¹, а тексти подані у двомовному варіанті: грецькому і латинському. У трактаті Гален намагається встановити спосіб зцілення в медичній практиці, що базується на заснованій ним теорії. Його методологічну працю можна назвати «терапевтичним рецептом», який перелічує хвороби та їх лікування. Мета цього трактату: допомогти лікарям вибирати правильне курування, що відповідає різним типам хвороб і пацієнтів⁵². «Про спосіб лікування» складається з 16 книг, загалом 200 сторінок; перші шість присвячені бактеріям, які є збудниками чуми. Твір поділяється на дві частини, що були написані з різницею приблизно в двадцять років. Трактат «Про спосіб лікування» особливий уже в самій назві: його часто плутали з іншими працями

⁵¹ Johnston I. *Galen: On Diseases and Symptoms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 9.

⁵² Redman J. *The writings of Hippocrates and Galen*, pp. 644–645.

Галена. Твір називали по-різному: «*Therapia*» – «Терапія» у грецько-латинському варіанті і «*De ingenio sanitatis*» – «Про особливості здоров'я» в арабсько-латинському. Також винятковим цей трактат став тому, що, на відміну від інших, його автор продемонстрував свою майстерність не тільки в галузі медицини чи філософії, а й у мистецтві риторики, яка була важливою в Римі для досягнення успіху в будь-якій галузі⁵³. Перше видання латинського перекладу Клавдія Галена датоване VI століттям. Частину перекладених уривків «Про спосіб лікування» знайшли в «Повчаннях» ученого Кассіодора, де він інформує, що праця вже використовується на Заході, а увесь трактат переклали аж у XIII столітті⁵⁴. За часів Середньовіччя і Ренесансу трактат «Про спосіб лікування» був дуже популярний та мав численні переклади іншими мовами. Він доданий до сирійських й арабських перекладів, які вважаються першими двома етапами перекладацької справи та процесу їх збереження. Латинський рукопис тексту дійшов до наших часів у різних варіантах, свідчать про це три різні латинські версії, повний переклад яких з арабської мови здійснив карфагенський монах Костянтин Африканський⁵⁵.

Праця Діона Кассій «*Historia Romana*» – «Римська історія» складається з вісімдесяти книг і вважається одним з найдовших історичних наративів, що дійшов до сучасності. У ній дуже ретельно проаналізовано політичну історію Риму від Царського періоду й до початку третього століття нашої ери, а саме до смерті імператора Септимія Севера у 211 році⁵⁶. Перше видання «Римської історії» з'явилося завдяки Роберту Естьєну в 1548 році, яке містило книги 36–60. Дослідники не полишали спроб відтворити повністю «Римську історію», і ось в кінці XIX століття, У. Ф. Буасевен здійснив повніше видання, яке стало основою історичних, літературних і риторичних аналізів тексту⁵⁷. Діон Кассій зазначив у «Римській історії», що витратив десять років на те, щоб зібрати матеріали для

⁵³ Demo S. *The first middle English translation of Galen's De Methodo Medendi*. Milano: Carthusia, 2015, pp. 28–30.

⁵⁴ Ibid., p. 60.

⁵⁵ McVaugh M. *Galen in the Medieval Universities, 120–1400* // Brill's Companion to the Reception of Galen. Vol.17. Leiden: Brill, 2019, p. 381.

⁵⁶ Madsen J. M., Lange C. H. *Cassius Dio the Historian: Methods and Approaches*. Boston: Brill, 2021, p. 3.

⁵⁷ Ibid., p. 23.

написання твору, а композиція зайняла в нього дванадцять років⁵⁸. Точна дата написання твору не встановлена, тому одна теорія полягає в тому, що створення «Римської історії» почалось приблизно в 194–198 роках, а завершилось в періоді між 216 і 219 роками. Прихильники іншої ж версії доводять, що Діон Кассій почав проводити дослідження для створення нарративу приблизно в 201–204 роках, а закінчив писати свій твір десь між 220 і 224 роках, але епілог додав дещо пізніше так само, як деякі виправлення⁵⁹. Основною структурною особливістю в написанні «Римської історії» Діона Кассія є аналітична традиція викладу інформації⁶⁰. На думку сучасних дослідників, одним з авторових очевидних недоліків є відсутність чітких рамок, у межах яких, він інтерпретував минуле⁶¹. Однак попри вади в композиції, плутанину в хронології та помилки в зображенні подій, праця Діона Кассія все ж залишається цінним історіографічним матеріалом⁶². На письмо Діона Кассія вплинув стиль Тукідита, це видно на лінгвістичному рівні, до прикладу, вони обидва уникали використання розмовної мови, що давало змогу читачам більше концентруватися на тексті⁶³. Головна тема його праці – критика демократії, адже, на думку історика, така форма правління не може співіснувати з воєнними вимогами, що світова імперія нав'язує⁶⁴. Згідно зі світобаченням Діона Кассія, будь-яка форма демократії завжди була менш ефективною, ніж монархічна форма правління⁶⁵.

Флавій Евтропій створив «*Breviarium historiae romanae*» – «Бревіарій римської історії» приблизно 370 року на прохання імператора Валента, аби виправдати його намір піти війною проти Персії⁶⁶. Однією з цілей написання праці було краще ознайомлення нової групи урядових очільників влади з

⁵⁸ Osgood J., Baron C. *Cassius Dio and the Late Roman Republic*. Boston: Brill, 2019, p. 3.

⁵⁹ Madsen J. M., Lange C. H. *Cassius Dio the Historian: Methods and Approaches*, p. 30.

⁶⁰ Osgood J., Baron C. *Cassius Dio and the Late Roman Republic*, p. 6.

⁶¹ Madsen J. M., Lange C. H. *Cassius Dio the Historian: Methods and Approaches*, p. 3.

⁶² *Ibid.*, p. 6.

⁶³ Hose M. *Cassius Dio: A Senator and Historian in the Age of Anxiety*, p. 464.

⁶⁴ Osgood J., Baron C. *Cassius Dio and the Late Roman Republic*, p. 3.

⁶⁵ Madsen J. M., Lange C. H. *Cassius Dio the Historian: Methods and Approaches*, p. 18.

⁶⁶ Bird H.W. *The Breviarium Ab Urbe Condita of Eutropius: The Right Honourable Secretary of State for General Petitions*. Liverpool: Liverpool University Press, 1993, p. XXV.

Дунайських та Східних провінцій з історією імперії⁶⁷. «Бревіарій» Флавія Евтропія складається з десяти коротких книг, у яких автор виклав підсумовану історію Риму, від його створення в 753 року до н. е. до смерті імператора Флавія Йовіана в 364 році. Його стиль письма характеризується простотою та зрозумілістю, а інформація ретельно подана в логічній манері. Флавій Евтропій зазначив, що мета створення праці – надати короткий, хронологічний опис основних фактів військового та мирного часу історії імперії, стисло відзначаючи найважливіші події в житті цезарів⁶⁸. «Бревіарій римської історії» написаний класичною латиною, проте також присутні особливості мови пізнішого періоду. Майже одразу після появи він став досить популярним серед носіїв різних мов⁶⁹.

Єдина вціліла праця Амміана Марцелліна «*Res gestae*» – «Діяння» досі не має загальноприйнятої назви. Найчастіше її перекладають як «Діяння», а інколи як «Історія». Існує й більш повне найменування – «*Rerum gestarum libri XXXI*» – «Діяння в тридцять одній книзі». Праця, яка збереглась, починається з 14 книги і продовжується до 31. Перші 13 частин були втрачені на початковій стадії під час копіювання рукопису⁷⁰. Амміан Марцеллін, який продовжив працю «Історія» Тацита, не дотримався його стилю, а вдався до наукового викладу⁷¹. Лаконічність можна вважати одним з елементів стилю письма автора, адже він намагався оминати непотрібні дрібниці, однак демонструючи свій власний досвід, не завжди розмежовував, що цікаво особисто для нього, а що історично важливо⁷². Ще однією ознакою «Діянь» є використання екскурсів, аби полегшити реципієнту сприйняття тексту. Наприклад, посеред розповіді про збитки, що завдала згубна чума в Аміді, він зробив паузу, аби пояснити походження різних хвороб⁷³. Стиль письма Амміана Марцелліна є дещо незвичайним, адже він писав не рідною йому мовою, а латинською, щоб створити високий стиль, котрий поєднує в собі

⁶⁷ Erickson D. N. *Eutropis' Compendium of Roman history: Introduction, Translation, and Notes*. New York: Syracuse University Press, 1990, pp.1–3.

⁶⁸ Ibid., p. 10.

⁶⁹ Ibid., p. 3.

⁷⁰ Fisher H. *Studies in History and Politics*, p. 8.

⁷¹ Kennedy M. *The literary work of Ammianus*. Lancaster: Press of the New Era Printing Company, 1912, p. 4.

⁷² Steele R. *Ammianus Marcellinus*, p. 22.

⁷³ Ibid., p. 21.

Цицерона, диз'юнктивну манеру письма раннях істориків, що помітна у творах Саллюстія і Тацита, захопливі образи римського мистецтва, а також технічну лексику, яка містилась у панегіриках та урядових документах. Історик використав чимало прикладів та цитат з історії античної Греції і Риму, аби підкреслити доречність своєї позиції, тому йому вдалось створити кумулятивну історію⁷⁴.

Твір «*Historia Augusta*» – «Історія Августів» вважається найбільш об'ємним і незамінним історіографічним джерелом, що містить цінну інформацію про II і III століття. Він є колекцією біографій римських імператорів від Публія Аврелія Адріана (117–138 роки) до Марка Аврелія Кара (282–283 роки) та його синів Марка Аврелія Карина (283–285 роки) й Марка Аврелія Нумерія (283–284 роки)⁷⁵. Однак науковці припускають, що початок цього твору, який ми маємо сьогодні неоригінальний, адже в книзі з біографією імператора Адріана відсутня передмова⁷⁶. На жаль, анонімний автор, що написав цю працю в кінці IV століття досі не встановлений⁷⁷. Вважається, що твір був створений шістьма різними авторами, які працювали під керівництвом імператорів Діолектіана та Костянтина, а саме: Елієм Спартіаном, Юлієм Капітоліном, Вулкацієм Галліканом, Елієм Лампридієм, Требеллієм Полліоном і Флавієм Вопіском. Багато диспутів виникало серед науковців щодо кількості авторів та їхніх імен⁷⁸. У 1892 році німецький історик Герман Дессау, дослідивши номенклатуру і стиль текстів «Історії Августів», висунув теорію, що цей твір все ж був написаний одним автором⁷⁹. «Історія Августів» складається з тридцяти книг, тексти якої в кінці XIX століття німецькі історики Герман Дессау й Теодор Моммзен хронологічно поділили на три групи⁸⁰. Цікавим є те, що майже кожна книга присвячена імператору, період правління якого припадає на час створення певної частини. Ці присвяти є важливими для інтерпретації «Історії Августів» як твору

⁷⁴ Rohrbacher D. *The Historians of Late Antiquity*. London: Routledge, 2002, pp. 34–36.

⁷⁵ Stover J. A., Kestemont M. *The Authorship of The Historia Augusta: Two New Computational Studies*, p. 140

⁷⁶ Burgersdijk D. *Style and Structure of The Historia Augusta*. Castricum: Eigen Beheer, 2010, p. 64.

⁷⁷ Ibid., p. 10.

⁷⁸ Birley A. *Lives of the Later Caesars*. London: Penguin Group, 1976, p. 7.

⁷⁹ White P. *The Authorship of Historia Augusta* // *The Journal of Roman Studies*. Vol. 57. N. 1 / 2. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1967, p. 115.

⁸⁰ Burgersdijk D. *Style and Structure of The Historia Augusta*, p. 29.

літературного мистецтва, оскільки це єдині засоби, завдяки яким науковці змогли дізнатися приблизний час написання праці – початок IV століття⁸¹. Цей твір дещо відрізняється від інших античних історіографічних доробків, адже містить чималу кількість цитувань, проте не завжди коректних. Отже, автор не прагнув написати правдиву історію, тому і не намагався розрізнити літературу, яка б містила достовірну інформацію та вигадану⁸².

Аналіз текстів, проведений у цьому підрозділі, висвітлив їх особливості, пояснив зміст і структуру, стиль та атрибуцію, що дозволить провести глибше текстуальне дослідження фрагментів творів зі свідченнями про «Антонінову чуму».

2.2. Мета створення, композиційно-змістові особливості і протоджерела текстів із згадками про «Кипріянову чуму»

У другому підрозділі ми спробуємо окреслити цілі написання, структуру та підґрунтя, використане для укладення матеріалів, які містять відомості про «Кипріянову чуму», що поширилась в другій половині III століття, для подальшого детальнішого аналізу особливостей фрагментів текстів «Про смертність» Цецилія Кипріяна, «Житіє Кипріяна» Понтія Карфагенського, «Історія церкви» Євсевія Памфіла, «Бревіарія римської історії» Флавія Евтропія та «Про цезарів» Аврелія Віктора.

Саме в трактаті Цецилія Кипріяна «*De mortalitate*» – «Про смертність», автор містив перші згадки про недугу, котра «захопила» Римську імперію, тому її назвали на його честь – «Чума Кипріяна». Встановити дату написання твору, що належить до ранніх манускриптів єпископа та є вміщений у списку Понтія Карфагенського, також допомагають слова самого автора. Цецилій Кипріян написав його як проповідь до християн своєї єпархії, котрі були налякані через велику смертність, спричинену недугою. Тоді єпископ проявив себе як справжній лідер своїх людей, наголошуючи на благословенні від милосердя та гідності, яке потрібно отримати, допомагаючи не тільки християнам, а й язичникам. Мета

⁸¹ Burgersdijk D. *Style and Structure of The Historia Augusta*, p. 74.

⁸² Rohrbacher D. *The play of Allusion in the Historia Augusta*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2016, p. 4.

написання трактату – заспокоєння членів єпархії, зміцнення їх у муках такого лиха і примирення їх з волею Бога⁸³. Цецилій Кипріян написав «Про смертність» у тій самій традиції, яку використовували язичницькі латинські автори, ознакою цього є використані відомі афоризми, що зустрічаються в Цицерона, Сенеки і Плутарха. Однак єпископ відповів на страждання цілої спільноти, а не окремої людини, також відрізнявся і тон розради, яка в згаданих авторів є суворішою⁸⁴. Цецилій Кипріян зробив перехід одразу до суті, цитуючи Святе Письмо, коментуючи текст і застосовуючи його до актуальних обставин⁸⁵.

Твір «*Vita Cypriani*» – «Житіє Кипріяна» біографа Понтія Карфагенського створений майже одразу після мученицької смерті єпископа в 258 році⁸⁶. Диякон у вступній частині пояснив ціль написання нарративу: письмово увічнити постать і приклад Цецилія Кипріяна. У своїй праці він передав хвалебні розповіді про життя мученика, який кожне своє рішення, навіть у найскладніший момент, приймав з непогрішною мудрістю. Понтій Карфагенський не намагався створити об'єктивну історичну розповідь життя та мучеництва Цецилія Кипріяна, він радше створив образ єпископа, котрий буде назавжди збереженим та поширеним цим нарративом⁸⁷. Вважається, що «Житіє Кипріяна» є також твором-виправданням від людей, які не довіряли його стрімкому злету до єпископа⁸⁸. «Житіє Кипріяна» складається з дев'ятнадцяти розділів, описуючи його вчинки під час служіння і мучеництва, зневагу до будь-якої власності, прийняття повного celibату й аскетичне приборкування бажань тіла⁸⁹.

Праця Євсевія Памфіла «*Historia Ecclesiastica*» – «Історія церкви» створила новий літературний жанр і стала не лише джерелом історії, а й історичним артефактом. Вона складається з десяти книг, перша з яких розповідає про життя

⁸³ Deferrari R. J. *Saint Cyprian Treatises*, p. 196.

⁸⁴ Scourfield J. H. D. *The De Mortalitate of Cyprian: consolation and context // Vigiliae christianae*. Vol. 50. N. 1. Leiden: Brill, 1996, p.13.

⁸⁵ Deferrari R. J. *Saint Cyprian Treatises*, p. 198.

⁸⁶ Bronwen N. *Hagiography // The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 2019, pp.304–305.

⁸⁷ Eastman D. L. *Paul the Martyr: The Cult of the Apostle in the Latin West*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2011, p.5.

⁸⁸ Deferrari R. J. *Saint Cyprian Treatises*, p. VI.

⁸⁹ Bronwen N. *Hagiography*, p. 30.

Ісуса Христа як втілення Слова Божого. Томи з другого по сьомий – історію християнства від воскресіння Ісуса Христа в 33 році до правління імператора Діоклектіана з 284 року. Наступна ж описує події «Великого переслідування», яке почалось в 303 році та завершилось в 311 році. Останні книги переповідають про перемогу Костянтина на Заході, завершення відновленого переслідування християн на Сході, миру й імператорської прихильності, що нарешті була надана Церкві⁹⁰. Ця праця започаткувала новий літературний жанр, не перейнявши вищих форм класичної історіографії, а створивши власні, які стали важливим внеском в цю галузь історичної науки аж до XVI ст. Підтвердження цього є те, що «звичайна» історія була риторичною працею з мінімальною кількістю автентичних документів, натомість історія Євсевія, навпаки, містила чимале їх використання, адже автор намагався створити щось нове⁹¹. На особливості композиції «Історії церкви» вплинула не менш самотужня праця Євсевія відома як «Хроніка», котра стала основою для її структури літочислення і зразком для досить рясних літературних й історичних приміток⁹². З часом автор доповнював «Історію церкви», адже перше видання містило тільки перші сім книг та було опубліковане приблизно в кінці III століття. Наступні ж книги відрізняються від перших, оскільки в них Євсевій Кесарійський розповів про сучасні події та вже не використав апостольську спадщину. Наступна публікація, що складалась з 8 і 9 книг, була здійснена після переосвячення базиліки в місті Тір у 314 році. Останнє видання всіх десятих книг зроблене після поразки імператора Ліцинія в 324 році⁹³. Відтак, першим, хто переклав цей твір латиною був Руфін Аквілейський, який також зробив доповнення до нього, описавши період від правління Костянтина і аж до кінця влади імператора Феодосія I⁹⁴.

Праця Аврелія Віктора «*De Caesaribus*» – «Про Цезарів» містить розповіді, побудовані в біографічній формі, про імперську історію Риму від Октавіана

⁹⁰ Maier P. L. *Eusebius – The Church History*, pp. 15–16.

⁹¹ Hollerich M. J. *Making Christian History*, p. 32.

⁹² *Ibid.*, p. 22–23.

⁹³ Maier P. L. *Eusebius – The Church History*, p. 16.

⁹⁴ Hollerich M. J. *Making Christian History*, p. 56.

Августа до Юлія Констанція II⁹⁵. Свідчення з тексту вказують, що автор почав писати свій твір після землетрусу в Нікомедії, який стався 358 року, а завершив приблизно 361 року, однак згодом Аврелій Віктор доповнив його, додавши епілог. До нас дійшли тільки два рукописи у корпусі XVI століття, який також містить «Походження римського народу» і «Про славних мужів». Андреас Шотт, перший упорядник цієї збірки текстів, що вийшла в Антверпені 1579 року, зробив поділ тексту «Про цезарів» на 42 частини, яким науковці досі користуються⁹⁶. Головним, можливо, навіть єдиним джерелом, яке використав Аврелій Віктор у своєму доробку є так-звана «Історія імператорів». Цікавим є те, що в текстах Аврелія Віктора, в «Історії Августів» та в «Бревіарії» Евтропія є чимало вербальних подібностей, спільних помилок та особливостей. Відтак, у 1883 році Олександр Енман, німецький науковець, зробив спробу пояснити це явище, припустивши, що згадані твори мають одне спільне джерело⁹⁷. Можливо, своїм твором Аврелій Віктор хотів продемонструвати імператорам свої літературні здібності, які принесли йому успіх, але тільки на деякий час, оскільки люди Середньовіччя вважали текст незначним. Окрім біографій цезарів, автор помістив у працю свої роздуми про розвиток імперської системи як автократії і твердження, що Римська імперія стала могутньою завдяки підтримці культури⁹⁸. Особистість Аврелія Віктора пронизала твір. Відтак, тон опису кожного імператора та його правління змінювався, через те, що він вмщував власну інтерпретацію й оцінку подій. Також можна простежити вплив стилю історика Тацита, адже присутні приклади тацитівського узусу і вступне слово «Про Цезарів» перегукується з «Анналами» історика II століття⁹⁹.

Проведений аналіз у даному підрозділі допоміг краще зрозуміти риси текстів зі свідченнями про недугу III століття, а тому дозволить здійснити глибший розгляд цих творів у наступному розділі.

⁹⁵ Nixon C. E. V. *Sextus Aurelius Victor*, p. 410.

⁹⁶ Bird H. W. *Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor: Translated with an Introduction and Commentary*. Liverpool: Liverpool University Press, 1994, pp. XI–XII.

⁹⁷ *Ibid.*, pp. XII–XIII.

⁹⁸ Starr C. G. *Aurelius Victor: Historian of Empire*, pp. 575–576.

⁹⁹ Bird H. W. *Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor*, p. XVI.

РОЗДІЛ ІІІ

ЛІТЕРАТУРНІ ОПИСИ ІІ–ІІІ СТОЛІТЬ НАЙБІЛЬШИХ ТОГОЧАСНИХ ЕПІДЕМІЙ

3. 1. Зіставлення авторських характеристик «Антоніонової чуми»

У ІІ столітті Римська імперія пережила кульмінацію свого розвитку, а цей період називався «золотим століттям». Однак поява згубної недуги, яку називають «Антоніонова чума», оскільки вона лютувала під час правління імператора Марка Аврелія Антоніна, або ж «чума Галена», іменована за лікарем, котрий вперше її описав, назавжди змінила життя римлян, а уникнути її не змогли навіть багаті представники імперії: вона забрала життя імператорів Луція Вера та Марка Антонія. Хоча чумою недугу можна називати лише умовно. Щоб отримати більше свідчень про цю хворобу, ми переклали фрагменти творів, автори яких описали причини її виникнення, симптоми, перебіг і наслідки. Тому у даному підрозділі зробимо детальний текстуальний аналіз фрагментів таких текстів: «Про спосіб лікування» Галена, «Римської історії» Діона Кассія, «Діянь» Амміана Марцеліна «Бревіарія римської історії» Флавія Евтропія та «Історія Августів». Також ми розглянемо, які риторичні та художні засоби використовували автори для зображення недуги, їх спосіб викладу інформації і стиль письма.

Аналізуватимемо праці в хронологічному порядку їх появи. Відтак, розпочнемо з розгляду фрагменту твору лікаря Клавдія Галена, адже він був першим, хто залишив згадки про недугу. Його свідчення про чуму знаходяться в 12 частині трактату «Про спосіб лікування», котрі вичерпно описують перебіг хвороби та застосовані медичні методи для лікування інфікованих. Праця також важлива тим, що попри перелік симптомів і способів їх курування, Клавдій Гален помістив у ній розповідь про відчуття хворих під час приймання певних ліків. Спершу лікар схарактеризував прояви недуги на людському тілі, подавши опис наривів, що їх спричиняла інфекція: «Отож ті нариви, які знаходяться глибоко у трахеї, з рубцями, і ті, які знаходяться близько до глотки або навіть у ній самій, піддаються лікуванню, тому ми таким чином чималу кількість [хворих]

вилікували. Насправді головню з цього часу, ми дібрали їхнє лікування»¹⁰⁰. Медик також розповів про наслідки, спричинені зараженням, на прикладі хлопця, що нездужав вже дев'ять днів: «На початку цієї складної чуми, відколи вона вперше з'являється, все тіло одного юнака, який вже тоді хворів упродовж дев'яти днів, почало вкриватися наривами, майже у всіх вони раніше проявлялись. Також у цей день він трохи кашляв. Коли ж наступної доби, коли він прополоскав горло, то одразу з кашлем виштовхнув струп, який [грецькою мовою] називають ефелькіді¹⁰¹. У хлопця було відчуття очевидного симптому ураженої частини трахеї, яка в шиї, біля горла. Також після того, як він відкрив рот, ми навіть оглянули його глотку; [щоб зрозуміти] чи була в ній де-небудь виразка; але після огляду, не видавалося, що вона уражена; хоча безумовно було відчуття, що там якась виразка у того, хто страждає через прохід для харчування і пиття»¹⁰². Отож очевидним симптом чуми були кашель і нариви не тільки на тілі, а й в трахеї, які попри біль і відчуття дискомфорту, спричинювали труднощі зі споживанням їжі. Клавдій Гален досить докладно розповів про відчуття інфікованого у момент прийняття медикаментів. Таким чином, медик подав не тільки лікарські описи, а й певні факти від людини, котра мала безпосередній досвід з недугою: «Отже, так роблячи, казав, що явно відчуває дію ліків, які збиралися навколо нариву, [через те, що] дія [ліків] туди перемістилася, або самі ліки у вигляді мазі в дихальну артерію до нариву стекли, наче просочились [туди]. Хоча сам хворий був недосвідчений в медицині, але [був] одним з цих, якого лікували за допомогою [загальної] практики і безпосереднього досвіду. Отож, він казав, що відчуває, що в той час, коли ліки в артерію стікали, тоді також кашель зрештою відходив,

¹⁰⁰ Мовою оригіналу: «Equidem ulcera quae in asperae arteriae interior sunt tunica, et potissimum quae laryngi sunt vicina, aut etiam in ipsa, haec et curationem recipiunt et nos non paucos ita laboranter sanavimus. Sane curationem eorum hinc maxime invenimus» // Claudius Galenus. *De methodo medendi* // Opera medicorum Graecorum. Vol. 10. Leipzig: Officina Libraria Car Nobloch, 1825, p. 360.

¹⁰¹ Ця лексема є рідко вживаною назвою, яка зустрічається вперше у Галена // Liddell H., Scott R. *Greek-English Lexicon*. Oxford: Oxford University Press, 1861, p. 569.

¹⁰² Мовою оригіналу: «In gravis hujus pestilentiae initio, quae utinam aliquando cesset, juveni cuidam, quum novem jam dies aegrotasset, totum corpus ulceribus seatebat, veluti omnibus fere qui evaserant. Eo die etiam tussiebat paulum. Postride vero ubi se laverat, illico et vehementius tussivit et tussi expulit crustulum, quam ephelcida vocant. Eratque homini sensus manifestus ulceratae partis in aspera, quae in collo est, arteria prope jugulum. Quin aperto quoque hominis ore faucus ejus inspeximus, numquid in iis alicubi ulcus esset; sed nec sic inspectantibus apparuit affectum esse; et plane laboranti sensus ejus aliquis manifestus ex comestorum bibitorumque transit fuisset, si illic ulcus fuisset» // Claudius Galenus. *De methodo medendi*, p. 361.

зменшувався[*подальший*] кашель»¹⁰³. Цю недугу Гален рекомендував лікувати не тільки медикаментами, але й після одужання підтримувати здоров'я засобами, які були доступні звичайним людям, як от цілюще молоко, що знаходилось у Стабії. Отож юнак, якого Клавдій Галенвилікував, повинен був вирушити туди, щоб відновитися після недуги: «Тому він сам також з власної волі тоді у Римі, де був уражений [*хворобою*] залишився ще на три дні після дев'ятого дня; згодом, після цього, як зійшов на човен, спочатку поплав річкою до моря; на четвертий день потому кораблем прибув до Стабії¹⁰⁴, де пив молоко, що безумовно має цілющу силу і не без причини його хвалять»¹⁰⁵. Клавдій Гален навіть подав рекомендації, як краще пити це цілюще молоко, щоб воно діяло швидше та ефективніше. Для того, аби напій краще засвоївся, потрібно було додавати трішки солі, а для затримання у шлунку використовували мед: «[...] І коли тобі під час вживання молока, головню що стосується прописаного, так стається, що, коли ти бажаєш, щоб воно зійшло швидше в кишечник, [*додай до нього*] солі, [...] бо ж ті, для яких у цьому є потреба, [...] додають мед, який зазвичай згущується у шлунку»¹⁰⁶. Попри те, що смертність від «Антонінової чуми» вважалась надзвичайно високою, все ж були випадки, коли медикам вдавалось врятувати життя інфікованих. Так, Клавдій Гален описав декілька випадків одужання юнаків: «А також той юнак, коли виразку через чумну недугу в трахеї мав, таквилікувався, і після нього схожим чином інші. Ще ж один юнак приблизно вісімнадцяти років, коли протягом багатьох днів потерпав від запалення слизових оболонок, спочатку яскраву кров з кашлем випльовував, що є недуже здорово, після цього ж навіть частину самих рубців, яка покриваючи зсередини цілу трахею, доходить до горла

¹⁰³ Мовою оригіналу: «Sic igitur faciens sentire se manifeste ajebat adstringentis medicamenti circa ulcus vim, sive ca vis huc transmissa est, sive medicamentum ipsum roris specie in arteriam ad ulcus defluxit, et tanquam percolatum est. Erat autem nec aeger ipse medicinae imperitus, sed ex iis quidam qui ex usu et exercitatione empirice medicabantur. Ergo sentire se ajebat tum medicamentum in arteriam defluere, tum tussim quoque aliquando movere, obluctabatur tamen plurimum ac tussim cohibuit» // Claudius Galenus. *De methodo medendi*, pp. 362–363.

¹⁰⁴ Стабія – давньоіталійське місто на березі Неаполітанської затоки, в 15 км від Везувію.

¹⁰⁵ Мовою оригіналу: «Igitur ipse quoquo sua sponte Romae quidem, ubo correptus fuerat, triduum etiamnun post diem est moratus; post hoc consensu navigio primum per flumen ad mare navigavit; quarto die post navi pervenit ad Tabias, usque est lacte, quod et mirificam palne vim habet, nec sine causa praedicatur». // Claudius Galenus. *De methodo medendi*, p. 363.

¹⁰⁶ Мовою оригіналу: «Atque hoc tibi de lactis usu pro maximo praecepto sit, ut ii quibus eo est opus, [...], etiam melle injecto, si cui cogi in ventriculo soleat; quod si ipsum descendere ad alvum citius cupias, etiam sale» // Claudius Galenus. *De methodo medendi*, p. 366.

і рота через глотку. [...] Хоча у того чоловіка через це навіть голос був порушений і так впродовж доволі довгого часу, однак він одужав»¹⁰⁷.

Трактат Клавдія Галена «Про спосіб лікування» дав змогу поглянути на цю недугу так, як бачив її лікар, задля збереження життя хворим не завжди застосовували лише медикаменти, але й засоби, які використовували після одужання, а саме: цілюще молоко зі Стабії, сіль та мед, відповідно до його натурфілософської теорії. Для позначення даної недуги Клавдій Гален обрав такі лексеми: «*pestilentia*» – «чума» та «*pestilens morbus*» – «чумна хвороба». У трактаті автор не застосував художніх засобів, а лише подав детальний опис перебігу чуми. Це пояснюється тим, що Клавдій Гален, будучи досвідченим лікарем, не намагався зобразити пандемію, використовуючи риторичні та творче вміння, а хотів науково представити перебіг та наслідки «Антонінової чуми».

Клавдій Гален присвятив майже цілий розділ для опису недуги, натомість наступні автори розповіли про неї у контексті певних подій. Так, в 14 розділі 72 книги «Римської імперії» Діон Кассій згадав про чуму у контексті зображення імператора Луція Аврелія Коммода як розбещеного, лицемірного та жорстокого правителя: «Коммод, відпочиваючи від розваг і спорту, вдавався до вбивства та забирав життя видатних людей. Серед них був Юліан, перфект, якого він навіть публічно обіймав, цілував і називав «батько». Іншим був Юлій Александр, котрого стратили за те, що він на коні збив лева своїм списом»¹⁰⁸. Далі автор подав свідчення про наслідки «Антонінової чуми», оскільки вона поширювалась під час правління імператора Коммода, котрий правив з 180–192 роки, то можна припустити, що це була вже друга хвиля недуги: «До того ж, відбулася і хвороба, найбільша з усіх, які я знаю, адже, насправді, часто за один день дві тисячі [людей] вмирали у Римі. Також у той час багато інших, не одні в Місті, а майже по

¹⁰⁷ Мовою оригіналу: «Atque ille quidem adolescens, quum ulcus in arteria ex pestilenti morbo haberet, sanatus est, ac post eum similiter alii. Alter vero adolescens annos natus circiter decem et octom quum multis diebus ex destillatione laborasset, primum quidem sanguinem floridum cum tussi expuit non sane multum, postea vero etiam tunicae ipsius partem, quae tegens intrinsecus totam arteriam, in fauces et os per laryngem ascendit.[...] quin etiam laesa illi homini ex eo vox est, atque sic longiore quidem tempore, sed tamen sanatus est» // Claudius Galenus *De methodo medendi*, pp. 366–367.

¹⁰⁸ Мовою оригіналу: «Κόμμοδος δὲ ἀπὸ τῶν εὐθυμῶν καὶ παιδιῶν ἀνανεύων ἐφόνα καὶ τοὺς ἐπιφανεῖς ἄνδρας διεχειρίζετο ὃν ἦν καὶ Ἰουλιανὸς ὁ ἑπαρχος, ὃν καὶ δημοσίᾳ περιελάμβανε τε καὶ κατεφίλει καὶ πατέρα ὀνόμαζεν, Ἰουλίος τε Ἀλέξανδρος, οὗτος μὲν ὡς καὶ λέοντα ἀπὸ τοῦ ἵππου κατακοντίας» // Dion Cassius. *Historia Romana*. Vol. IV. Leipzig: Teubner, 1864, p. 206.

всій імперії загинули від рук злочинців, які намазували смертельні ліки на крихітні голки, і за певну плату, заражали людей отрутою за допомогою цих інструментів. Теж саме було раніше за правління Доміціана»¹⁰⁹. Вірогідно, що інфекцію також навмисно використовували як засіб для вбивства. У своїй розповіді Діон Кассій використав порівняння «хвороба, найбільша з усіх, які я знаю», завдяки цьому можна зробити висновок, що такої масштабної недуги людство ще не зазнавало. До того ж, є оксиморон «смертельні ліки», який розкриває значення медикаментів в іншому світлі, змушує читача замислитися над контекстом та створює дещо драматичний тон тексту, а також застосовна метафора «загинути від рук злочинців».

«Римській історії» Діона Кассія засвідчила, що кількість людей, які померли внаслідок інфікування «Антоніною чумою», становила дві тисячі щодня. Автор зазначив, що це була найбільша за поширенням хвороба, яку йому довелося знати. Таким чином, бачимо масштаби недуги і припускаємо, що це була перша пандемія, яку зазнало людство. На відміну від наукового методу зображення чуми лікаря Клавдія Галена, історик Діон Кассій вдався до дещо художнього зображення, використавши порівняння, оксиморон та метафору.

Ще свідчення про «Антонінову чуму» зустрічаються в «Бревіарії римської історії» Флавія Евтропія у VII та VIII книгах. Автор спершу коротко зобразив життя та володіння імператора Марка Аврелія перед початком війни з персами та спалаху чуми: «Антонін, який володів Азією та Сходом, після того як, розлучився із сестрою цезаря Октавіана Августа, одружився з Клеопатрою, царицею Єгипту. Він також почав воювати проти персів: у перших битвах їх переміг; однак, повертаючись, сильно постраждав від голоду і чуми, і коли парфяни переслідували його під час втечі, він відступив, наче переможений»¹¹⁰. Отже,

¹⁰⁹ Мовою оригіналу: «Γέγονε δὲ καὶ νόσος μεγίστη ὣν ἐγὼ οἶδα διςχίλιοι γοῦνολλάκις ἡμέρας μιᾶς ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐτελεύτησαν. πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλως οὐκ ἐν τῷ ἄστει μόνον ἀλλὰ καὶ ἐν ὅλῃ ὡς εἰπεῖν τῇ ἀρχῇ ὑπ' ἀνδρῶν κακοῦργων ἀπέθανον· βελόωας γὰρ μικρὰς δηλητηρίους τισι φαρμάκοις ἐγχρίοντες ἐνίσαν δι' ἐς ἐτέρους» // Dion Cassius. *Historia Romana*, p. 207.

¹¹⁰ Мовою оригіналу: «Interim Pompeius pacem rupit; et navali praelio victus, fugiens ad Asiam, interfectus est. Antonius, qui Asiam et Orientem tenebat, repudiate sorore Caesaris Augusti Octaviani, Cleopatram, reginam Aegypti, duxit uxorem. Contra Persas ipse etiam pugnavit: primis eos praeliis vicit; regrediens tamen fame et pestilentia laboravit: et cum instarent

Флавій Евтропій розповів під час опису війни з Парфянським царством про чуму, виникнення якої змусило римську армію здати свої позиції, використавши порівняння «відступив, наче переможений», аби продемонструвати те, що успішний полководець мусив тікати через її наслідки. У своїй наступній книзі Флавій Евтропій почав із зображення особистості імператора Марка Аврелія, котрий був досить обізнаним, справедливим, милосердним та очолив свої війська в одній з Маркоманських воєн в 166 році. Поширення захворювання знову не дозволило римському правителю легко здобути перемогу: «Аполлоній Халкедонський настановив його [Марка Антонія] у філософії, а, онук Плутарха, Секст Херонейський – у знанні грецької літератури. Дуже видатний же промовець Фронт навчив його латинської літератури. Він з усіма у Римі почав чинити за справедливим законом, а його пишнота влади не спонукала його до жодної зарозумілості: він, через велику схильність до милосердя, керував провінціями з безмежною добротою та поблажливістю. За його правління успішно велися війни супроти германців. Він особисто провів одну Маркоманську війну, але настільки велику, якої за людської пам'яті не було, що її порівнюють з Пунічними [війнами], бо під час неї трапилось доволі страшне, адже цілі римські армії гинули, оскільки, за його правління, таке велике нашестя чуми сталося, що після перемоги над парфянами, в Римі і в Італії та провінціях найбільша частина людей і майже всі війська через недугу загинули»¹¹¹. Автор вдався до гіперболізації «цілі армії гинули», щоб читач зрозумів наскільки нищівною була чума, а перемога над Парфянським царством не принесла радості, адже війна, що передувала їй принесла з собою смерть і страждання у саму столицю імперії.

Parthi fugienti, ipse pro victo recessit» Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae* // Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae* et Sextus Aurelius Victor. *De viris illustribus*. Edingburg: Whittaker, 1830, p. 55.

¹¹¹ Мовою оригіналу: «Institutus est ad Philosophiam per Apollonium Chalcedonium; ad scientiam Graecarum literarum per Sextum Chaeronensem, Plutarchi nepotem. Latinas autem literas eum Fronto orator nobilissimus docuit. Hic cum omnibus Romae aequo jure egit, ad nullam insolentiam elatus imperii fastu: liberalitatis promptissimae, provincias ingenti benignitate et moderatione tractavit. Contra Germanos, eo principe, res feliciter gestae sunt. Bellum ipse unum gessit Marcomanicum: sed quantum nulla memoria fuit, adeo ut Punicis conferatur; name eo gravius est factum, quod universi exercitus Romani perierant: sub hoc enim tantus casus pestilentiae fuit, ut post victoriam Persicam, Romae ac per Italiam provinciasque, maxima hominum pars, militum omnes fere copiae languor defecerint» Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae*, 69.

Флавій Евтропій розповів про наслідки, спричинені «Антоніноюю чумою», під час опису життя та особистості імператора Марка Аврелія, правління якого припадав на період Парфянських та Маркоманських воєн, що він очолював особисто. Також принесена пощесть з Парфянської війни на землі Римської імперії ускладнила ситуацію на фронті під час однієї з Маркоманських воєн, адже тоді була велика смертність у римській армії. Автор використав порівняння та гіперболізацію для відтворення нищівних наслідків.

Наступний твір, де міститься опис «Антонової чуми», є «Діяння» Амміана Марцеліна, що знаходиться також у контексті оповіді про війну з Парфією в 166 році. Спочатку історик подав перелік міст, які були захоплені римськими військами у ході війни. Він не просто їх назвав, а й додав коротку історію про їх створення: «У цілій Ассирії ж багато є міст, з-поміж яких [місто] Апамеї, називане також Месенами, перевершує і Тередон, і Аполонію, і Вологессію та багато схожих на них. Але найбільш прекрасні та загальновідомі є лише ці три: Вавилон, мури якого Семіраміда мінеральною смолою укріпила, бо цитадель спорудив найдавніший цар Бел; і Ктесіфон, який побудував Вардан у дуже давні часи, а згодом цар Пакор силами мешканців розширив, і після того як надав мурам грецьке ім'я, зробив його якнайкращим взірцем у Персиді. Потім Селевкія – величне творіння Селевка Нікатора»¹¹². Автор, вмістивши історію створення вищезгаданих міст, використав екскурс для того, щоб полегшити реципієнту сприйняття тексту та дати змогу трохи відпочити від опису мілітарних подій. Амміан Марцеллін також розповів, що після того, як Селевкія була зруйнована військами імператора Луція Вера, солдати забрали і перенесли до Риму дорогоцінну статую Комейського Аполона. Римляни, будучи жадібними до скарбів, знайшли сховище, з якого, за версією Амміана Марцелліна, вийшла згубна чума. Історик переповів легендарну причину виникнення недуги та

¹¹² Мовою оригіналу: «In omni autem Assyria multae sunt urbes. inter quas Apamia eminet Mesene cognominata et Teredon et Apollonia et Vologessia hisque similes multae. splendidissimae vero et pervulgatae hae solae sunt tres: Babylon cuius moenia bitumine Samiramis struxit — arcem enim antiquissimus rex condidit Belus — et Ctesiphon quam Vardanes temporibus priscis instituit, posteaque rex Pacorus incolarum viribus amplificatam et moenibus Graeco indito nomine, Persidis effecit specimen summum. post hanc Seleucia ambitiosum opus Nicatoris Seleuci» // Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum libri XXXI*. Vol. 2. London: Harvard University Press, 2000, p. 362.

представив її як покарання за таку надмірну римську невситимість до наживи. Крім того, Амміан Марцеллін окреслив території, на яких лютувала чума: «Після того як вона була зруйнована полководцями імператора Вера, як раніше ми розповіли, була забрана зі свого місця статуя Комейського Аполона і перенесена до Риму, а головні жреці помістили божество у храм Аполона на Палатині. Кажуть, що після того, як був викрадений саме цей витвір, а місто було підпалене, солдати обшукуючи храм, знайшли вузький отвір, коли ж його відкрили, щоб знайти щось дорогоцінне, з цього сховища, закритого халдейськими таємницями, вийшла початкова недуга, після того, як розпочався напад невиліковної хвороби, вона за часів Вера Марка Антоніна від самих кордонів Персії аж до Рейну і Галії, усе забруднювала заразою та мертвими тілами»¹¹³. Історик не оминув й опису реалій, у яких перебував звичайний народ. Він розказав страшні речі, які доводилось переживати людям. Вулиці міст були вкриті мертвими тілами настільки, що навіть у повітрі був відчутний змертвілий запах: «Утім у місті, де посеред вулиць велика кількість розкиданих решток людей, уникають церемоній поховання, до багатьох лих приєдналась чума, після того як заразна хвороба спричинила до розкладання тіл, що кишать черв'яками, повітря сповнилось випарами і кожна людська хвороба була підсилена»¹¹⁴.

Амміан Марцеллін дещо відійшов від розповіді про жахливі наслідки, які вела за собою чума та пояснив через що виникають різні хвороби, користуючись твердженнями різних філософів та лікарів. Також він додав приклади з минулого, а саме згадки Тукідида про Пелопоннеську війну, під час якої поширилась якась смертельна хвороба через надмірну спеку. Він знову зробив екскурс, щоб не перевантажувати своїх читачів: «Філософи та відомі лікарі повідомляють, що через надмірність холоду чи спеки, вологості або сухості з'являється чума. Через

¹¹³ Мовою оригіналу: «[...]qua per duces Veri Caesaris, ut ante rettulimus, expulsata, avulsum sedibus simulacrum Comei Apollinis perlatumque Romam in aede Apollinis Palatini deorum antistites collocarunt. fertur autem quod post directum hoc idem figmentum incensa civitate milites fanum scrutantes invenere foramen angustum, quo reserato, ut pretiosum aliquid invenirent, ex adyto quodam concluso a Chaldaeorum arcanis labes primordialis exiluit, quae insanabilium vi concepta morborum eiusdem Veri Marcique Antonini temporibus ab ipsis Persarum finibus ad usque Rhenum et Gallias cuncta contagiis polluebat et mortibus» // Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum libri XXXI*, p. 362.

¹¹⁴ Мовою оригіналу: «Sed in civitate ubi sparsorum per vias cadaverum multitudo humandi officia superaret, pestilentia tot malis accessit verminantium corporum lue tabifica, vaporatis aestibus varioque plebis languore nutrita» // Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum libri XXXI*. Vol. 1. London: Harvard University Press, 1950, p. 486.

це ті, хто живуть у болотистих або вологих місцевостях, потерпають від кашлю, очних та подібних хвороб, і навпаки сусіди у спекотних місцинах гинуть під час лихоманки. Проте наскільки спека є більш дієва за інші причини, настільки сухість сприятливіша для виснаження. Через це, коли Греція «впрівала» у десятилітній війні, щоб чужинець не присвоїв покарання зруйнованого царського шлюбу, у такий спосіб, коли чума поширювалась, від стріл Аполлона, якого вважають сонцем, загинуло багато людей. І як пояснює Тукідид, ця біда, яка на початку Пелопоннеської війни потривожила афінян нападом хвороби жорстокого виду, від самої спекотної Ефіопії чума, потрохи поширюючись, захопила Аттику. Інші вважають, що повітря, як часто трапляється, і вода, отруєна смородом від мертвих тіл або схожими [речами], наносить велику шкоду здоров'ю, або, звісно, різка зміна погоди викликає доволі легке захворювання. Ще деякі доводять, що через досить густі випари землі або згущення, яке затримується в повітрі, і яке дихальні органи тіла повинні виштовхувати, деяких вибиває, з цієї причини, як ми попередньо довідались завдяки автору Гомеру та багатьом послідовним доказам, окрім людей, також деякі тварини одразу були схильні гинути, коли така недуга поширилась. Перший різновид хвороби називається «пандемія»¹¹⁵, який виник у доволі спекотних місцях, надокучає мешканцям дуже сильною періодичною лихоманкою; другий – «епідемія»¹¹⁶, який систематично спалахуючи, притуплює зір і спричиняє небезпечні рідини, третій – «лемод»¹¹⁷, який таким ж чином є тимчасовим, проте смертельним через дуже швидкий перебіг»¹¹⁸. Відтак, автор

¹¹⁵ Пандемія – всеохопна недуга.

¹¹⁶ Епідемія – хвороба, яка знаходиться у певній місцевості.

¹¹⁷ Лемод – захворювання, яке супроводжується нагноєнням в очах.

¹¹⁸ Мовою оригіналу: «Nimietatem frigoris aut caloris vel umoris vel siccitatis pestilentias gignere philosophi et illustres medici tradiderunt. Unde accolentes loca palustria vel humecta tusses et oculares casus et similia perferunt, contra confines caloribus tepore febrium arescunt. Sed quanto ignis materies ceteris est efficacior, tanto ad perimendum celerior siccitas. 3 Hinc cum decennali bello Graecia desudaret ne peregrinus poenas dissociati regalis matrimonii lucraretur, huius modi grassante pernicie telis Apollinis periere conplures, qui sol aestimatur. Atque ut Thucydides exponit, clades illa, quae in Peloponnesiaci belli principiis Athenienses acerbo genere morbi vexavit, ab usque ferventi Aethiopiae plaga paulatim proserpens Atticam occupavit. Aliis placet auras, ut solent, aquasque vitiatas faetore cadaverum vel similibus salubritatis violare maximam partem, vel certe aeris permutationem subitam aegritudines parere leviores. Adfirmant etiam aliqui terrarum halitu densiore crassatum aera emittendis corporis spiraminibus resistantem necare non nullos, qua causa animalia praeter homines cetera iugiter prona Homero auctore et experimentis deinceps multis, cum talis incesserit labes, ante novimus interire. Et prima species luis pandemus adpellatur, quae efficit in aridioribus locis agentes caloribus crebris interpellari, secunda epidemus, quae tempore ingruens acies hebetat luminum et concitat periculosos humores, tertia loemodes, quae itidem temporaria est sed volucris velocitate letabilis» // Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum libri XXXI*, pp. 486–488.

помістив класифікацію недуг, поділивши їх на три види. У цьому пасажі історик також використав метафору «Греція впрівала у десятилітній війні», щоб звернути увагу читачів на виснажливу боротьбу країни та створити героїчний образ у відстоюванні своїх земель, а також перифраз «чума поширювалась, від стріл Аполлона».

Історик завершив свою оповідь про чуму тим, що вона була підсилена випарами від мертвих тіл і таким чином згубила багатьох. Проте згодом настав невеликий дощ, котрий стримав недугу: «Коли вони були уражені цією згубною чумою, після того як нечисленні померли через непомірні випари, велика кількість яких їх душила, на кінець вночі, яка наступила після десятого дня, невеликий дощ розігнав це рясне і густе випаровування, а відтак, дав перепочинок уцілілим, зміцнивши їх тіла»¹¹⁹. Для того, щоб показати страшні наслідки, спричинені чумою, Амміан Марцеллін використав гіперболу «випари душили», а порятунок від дощу зобразив метафорою.

Отже, історик почав свою розповідь про «Антонінову чуму» з історії про захоплення міста Селевкії, де з'явилась недуга, і подав легендарну версію причини її виникнення. Також автор помістив мапу поширення хвороби та опис страшних реалій того часу. Амміан Марцеллін зробив невеликий екскурс, щоб пояснити читачам через що виникають різні хвороби і описав їх типи. Для створення більш розлогої розповіді про хвороби, він згадує про Пелопоннеську війну, під час якої люди страждали чумою, причиною якої вважали спеку, і додав твердження Тукідида та різних філософів. Також Амміан Марцеллін використав набагато більше риторичних засобів для зображення чуми, аніж попередні автори. Варто відзначити, що стиль письма істориків є набагато легшим для розуміння та перекладу, аніж Клавдія Галена, це можна пояснити тим, що праця лікаря перекладена на латину та містить багато медичних термінів. Загалом автори називають це захворювання «*pestilentia*» – «чума», однак в Амміана Марцелліна

¹¹⁹ Мовою оригіналу: «*Nac exitiali peste quassati, paucis intemperanti aestu consumptis, quos multitudo angebat, tandem nocte, quae diem consecuta est decimum, exiguis imbribus disiecto concreto spiritu et crassato sospitas retenta est corporum firma*» // Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum libri XXXI*, p. 488.

можна зустріти лексеми «*labes*» – «недуга» та «*morbus*» – «хвороба». Також автор «Діянь» так само, як Флавій Евтропій розповів про «Антонінову чуму» під час оповіді про Парфянську війну.

Юлій Капітолін у творі «Марк Аврелій», що міститься у збірці «Історія Августів» також залишив важливі відомості про цю недугу. Як і в «Римській історії» тут описаний масштаб і наслідки, спричинені чумою, Діон Кассій зазначив, що помирало близько двох тисяч людей щодня, а в обраній частині тексту зазначено про вивезення мертвих тіл возами та нові погребальні закони Антонінів. Від чуми помирав не тільки простий народ, поховання якому Марк Аврелій наказав влаштовувати за гроші імперії, її також не могли уникнути навіть ті, хто належав до найвищих прошарків суспільства. Ці події відбувались перед початком Маркоманської війни, тоді імператор провів бенкетний обряд на честь богів, які протегували Рим, щоб перемогти германські та сарматські племена і, можливо, щоб божественна сила захистила державу від пошесті чуми: «Проте страх Маркоманської війни був настільки великим, що Антонін прикликав звідусіль жерців, виконав чужинські релігійні обряди, очистив Рим кожним видом жертвоприношень, і призупинив військовий від'їзд: відсвяткував і за римським обрядом лектістернії¹²⁰ протягом семи днів. Однак чума настільки значною була, що мертві тіла вивозили возами і візками¹²¹. Тоді ж Антоніни затвердили дуже суворі закони щодо процесу поховання і могил: тому що [тоді на власний розсуд] усі ховали, щоб кожен не робив могилу, де хотів облаштувати; це і сьогодні спостерігається. І при цьому багато тисяч [людей] чума знищила, і багатьох зі знаті: найповажнішим з них Антонін спорудив статуї. Він настільки був щедрим, що наказав за держаний кошт поховання простого люду влаштовувати [...]»¹²².

¹²⁰ Рід жертвопринесення, під час якого статуї богів попарно розставлялися на подушках лож – «*lecti*» – перед накритим столом.

¹²¹ Свого роду звичайний візок або фургон, який використовувався мешканцями Італії для перевезення з одного місця в інше плодів своїх полів, дерев тощо з одного місця в інше.

¹²² Мовою оригіналу: «*Tantus autem terror belli Marcomannici fuit, ut undique sacerdotes Antonius acciverit, peregrines ritus impleverit, Romam omni genere lustraverit, retardatusque a bellica profectioe sit: celebravit et romano ritu lectisternia per septem dies. Tanta autem pestilentia fuit, ut vehiculis cadavera sint exportata sarracisque. Tunc autem Antonini leges sepeliendi sepulcrorumque asperrimas sanxerunt: quandoquidem caverunt ne uti quis vellet, fabricaret sepulcrum: quod hodieque servatur. Et multa quidem millia pestilentia consumpsit, multosque ex proceribus: quorum*

Далі автор розповів про грабіжника, котрий передвіщав, «що вогонь з неба падатиме», який поведе за собою кінець світу: «[...]і якомусь брехуну, який, шукаючи можливості пограбування міста з деякими спільниками, слід було виголошувати промови з дикої смоківниці на Марсовому Полі; тоді він говорив, що вогонь з неба падатиме, і кінець світу прийде, якщо він сам, упавши з дерева, перетвориться на лелеку; коли у визначений час він впаде, і з-за пазухи відпустить лелеку, після того, як принадить до себе і зізнається, дасть йому прощення»¹²³. Після обрядів правителі Марк Аврелій та Луцій Вер все ж вирушили війною на племена, які хотіли захопити землі Римської імперії: «І тоді вирушили обидва імператори, одягнені у воєнні плащі, коли віктовали та маркомани все нищили, а також війну розпочинали інші народи, які тікали через те, що вищі варвари їх проганяли, якщо ж не захоплювали. І не достатньо допоміг цей від'їзд, коли вони прибули аж до Аквілеї: бо більшість царів відступили зі своїми народами, а прихильники придушили сум'яття»¹²⁴. Автор у свою розповідь помістив легендарну причину появи «Антонінової чуми», яку також знаходимо в «Діяннях» Амміана Марцеліана, згідно з переказом все почалось з того, що римські війська у храмі Аполлона в Селевкії, що знаходиться поблизу Вавилону, знайшли та відкрили скриню, де була захована смертельна інфекція у вигляді випару: «І поширюється чума, народжена у Вавилоні, де з храму Аполлона із золотої скрині, на яку воїни випадково натрапили, вийшов згубний випар, і після цього заповнив місто й [заразив] парф'ян»¹²⁵.

Отже, текст «Марк Аврелій» Юлія Капітоліна доповнив картину збитків, завданих «Антоніновою чумою» не тільки простому римському народу, а й знаті. Люди були змушені ховати мертві тіла, де заманеться, адже смертність від недуги

amplissimis Antoninus status collocavit. Tantaque clementia fuit ut et sumptu publico vulgaria funera iuberet efferi [...]» // Iulius Capitolinus. *Marcus Antonius* // *Scriptores Historiae Augustae*. Turin: Officina Regia, 1853, p. 42.

¹²³ Мовою оригіналу: «[...] et vano cuidam, qui diripiendae urbis occasionem cum quibusdam consciis requirens, de sacrifici arbore in ciconiam verteretur; quum statuto tempore decidisset, atque ex sinu ciconiam emisisset, perducto ad se atque confesso, veniam daret» // Iulius Capitolinus. *Marcus Antonius*, p. 42.

¹²⁴ Мовою оригіналу: «Profecti itaque sunt paludati ambo imperatores, Victovalis et Marcomannis cuncta turbantibus, aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur, bellum inferentibus. Nec parum profuit ista profectio, quum Aquileiam usque venissent: nam plerique reges et cum populis suis se retraxerunt, et tumultus auctores interemerunt» // Iulius Capitolinus. *Marcus Antonius*, p. 42.

¹²⁵ Мовою оригіналу: «Et nata fertur pestilentia in Babylonia, ubi de tempo Apollonis ex arcula aurea, in quam miles forto inciderat, spiritus pestilens evasis, atque inde Parthos orbemque complexse» // Iulius Capitolinus. *Marcus Antonius* p. 55.

була дуже високою. Відтак, Марк Аврелій ухвалив суворі погребальні закони та навіть видав наказ здійснювати поховальні обряди за державні кошти. До того ж, дізнаємось про бенкетні обряди на честь богів, щоб ті захищали Римську імперію від віктовалів та маркоманів, а також і від нищівного захворювання. Свою розповідь автор доповнив легендою про появу «Антонінової чуми», яка міститься і в праці Амміана Марцелліна.

Текстуальний аналіз цих творів пролив світло на появу, перебіг недуги та шкоди, що вона завдала. Згідно з істориком Амміаном Марцелліном і Юлієм Капітоліном чума з'явилась через те, що римські війська, які тоді вели боротьбу з Парфянським царством в 162–166 роках, будучи жадібними до скарбів, знайшли золоту скриню у храмі Аполлона, що знаходиться в Селевкії поблизу Вавилону, відкривши її, вони випустили смертельний випар, який погубив «цілі римські армії». Недуга не дозволила Риму довести війну до кінця та змусила військо відступити. Амміан Марцеллін представив таку версію її появи як покарання за надмірну римську невоситимість до наживи. Згідно з твердженнями Флавія Евтропія, повертаючись, римська армія занесла недугу в столицю імперії, яка «від самих кордонів Персії аж до Рейну і Галії, усе забруднювала заразою та мертвими тілами». Тоді смертність у Римі була досить високою, адже щодня гинуло близько двох тисяч людей, їхні тіла могли довгий час лежати на вулицях та гнити, через що «кожна людська хвороба була підсилена». З твору «Марк Аврелій» дізнались, що народ здійснював поховання у не відведених для того місцях, тому Марк Аврелій був змушений видати суворі закони, які забороняли це робити, проте допомагав людям ховати рідних за кошти держави. З цієї праці також довідались про обряди на честь богів, аби ті захищали римську армію під час Маркоманської війни та Рим від чуми.

Клавдій Гален розповів, що все ж медикам вдалось підібрати правильне лікування та траплялись випадки, коли вони рятували життя інфікованих. Медик охарактеризував основні симптоми чумної хвороби, які супроводжувались кашлем і наривами на тілі або ж у горлі. Його праця дала змогу поглянути на цю

недугу очима лікаря зрозуміти, як обстежували пацієнтів, щоб виявити, що саме їх непокоїть і дізнатися про способи, до яких вдавались тогочасні лікарі, задля збереження життя хворим, не завжди це були лише ліки, але й засоби, які використовували під час та після одужання, а саме: цілюще молоко зі Стабії, сіль та мед.

У «Римській історії» Діон Кассій зазначив, що чума лютувала і за імператора Луція Аврелія Коммода, який правив з 180 по 192 роки, вірогідно, це була вже друга хвиля. Тоді заражувались недугою не тільки природнім шляхом, адже за плату зловмисники могли навмисно інфікувати людей, що призводило до їхньої смерті.

Під час написання автори, хоч і не часто, використовували риторичні засоби, аби справити більший ефект на читача та полегшити йому сприйняття тексту. Так, Амміан Марцеллін вдався до екскурсів у тексті, а інші автори – до метафор та порівнянь.

Завдяки дослідженню біографій авторів та текстологічного аспекту вище згаданих праць зрозуміли, чому кожен автор дібрав різний підхід для опису «Антонінової чуми». Лікар Клавдій Гален зобразив морвицю очима тогочасного медика, а тому акцентував увагу тільки на перебігу, лікуванні морвиці та відчуттях інфікованих під час прийняття ліків. У перекладеному фрагменті тексту Діона Кассія міститься сувора критика несправедливого імператора Коммода, оскільки автор, маючи досвід сенаторства, отримав знання, що дозволили йому добре аналізувати минуле, а зокрема його помилки. У «Бревіарії» Флавій Евтропій, описуючи імператора Марка Аврелія, лаконічно розповів про очолювані ним війни, в контексті яких дізналися про «Антонінову чуму», стислість викладу інформації пояснюється тим, що він прагнув створити доступну працю, яка стала б популярною серед читачів. З життєпису Амміана Марцелліна знаємо, що він проходив військову службу та навіть брав участь у війні проти персів, а тому у «Діяннях» він вдався до розлогих описів мілітарних подій, одна з яких висвітлює причину виникнення «Антонінової чуми». Проаналізувавши текст

Юлія Капітоліна «Марк Аврелій», довідалися, що він використовував містифікацію і некоректні посилання, наявність розповіді про промову-передбачення грабіжника, який виголошував його на Марсовому Полі, викликає сумніви щодо її доречності.

3. 2. Порівняння зображення «Кипріянової чуми» у джерельних матеріалах

«Чума Кипріяна» була пандемією, яка охопила значну територію Римської імперії у другій половині III століття та дуже ослабила її під час Імперської кризи. Недуга названа на честь єпископа Цецилія Кипріяна, оскільки він у своєму трактаті «Про смертність» першим детально описав хворобу. Найбільшими джерелами інформації про «Кипріянову чуму» є тексти християнських авторів, а також праця «Про цезарів» Аврелія Віктора. Відтак, у цьому підрозділі за допомогою зіставлення текстів Цецилія Кипріяна «Про смертність», Понтія Карфагенського «Житіє Кипріяна», Євсевія Памфіла «Історія церкви», Аврелія Віктора «Про цезарів» та Флавія Евтропія «Бревіарій про римську історію» спробуємо отримати різнобічні свідчення про цю недугу, що залишили нам єпископи, диякон та історик.

Цецилій Кипріян у трактаті «Про смертність» не тільки чітко описав симптоми хвороби, але й звернувся до художнього стилю, щоб увиразнити силу руйнівної хвороби: «Те, що сьогодні сили тіла слабнуть [через] рясне спустошення шлунку, що запалення кісток головного мозку викидає у горло виразки; що постійна блювота руйнує кишківник, що очі, налиті кров'ю, горять, що хворі гнійні ноги або інші частини тіла [внаслідок] інфекції є ампутовані, що через втрату і шкоду тілу раптово спалахує млявість і ослаблена хода, мовлення погіршується, а зір паде, є доказом віри»¹²⁶. У фрагменті також простежується одна з ідей Цецилія Кипріяна про тіло як небезпеку для християнина, вона

¹²⁶ Мовою оригіналу: «Nos, quod nunc corporis vires solutes in fluxum venter eviscerat, quod in faucium vulnera conceptus medullitus ignis exaestuat; quod assiduo vomitu intestina quatiuntur, quod oculi vi sanguinis inardescunt, quod quorundam vel pedes vel aliquae membrorum partes contagio morbidar putredinis amputantur, quod per iacturas et damna corporum prorumpente languore vel debilitatur incessus, vel auditus obstruitur, vel caecatur aspectus, ad documentum proficit fidei» // Caecilius Cyprianus. *Liber de Mortalitate* // Liber de Mortalitate et Epistola ad Demetrianum. Turin: Officina Selesiana, 1885, p. 24.

полягає в тому, що страх болю та смерті треба бороти, бо він є найбільшим ворогом. Тому єпископ акцентує увагу на могутності людської душі, котра на тлі безладу прагне чеснот: «Яка велич душі є, [що] наперекір стільком згубним та смертельним забороненим бажанням, серце сягає недосяжних чеснот! Яка [це] піднесеність гордо стояти поміж руїнами людського роду, а не лежати поваленими з ніг з тими, які не мають жодної надії на Бога!»¹²⁷

Понтій Карфагенський, біограф Цецилія Кипріяна, у його життєписі доповнив страшну картину того, як змінилось життя людей з появою недуги. Він зазначив, що чума увірвалась у будинок кожного несподівано, змушуючи тікати: «Після цього раптово спалахнула страшна пошесть і надмірне спустошення жахливої хвороби. Через день, після того, як наступ відірвав незліченну кількість людей від їхнього власного житла, захоплюючи будинки один за одним, увірвалась невинність людського страху»¹²⁸. Вперше зустрічаємо лексему «*lues*» – «пошесть» на позначення чуми, адже вона набула досить великого поширення. У відчаї та налякані, люди покидали своїх рідних, сподіваючись, що такий вчинок допоможе їм якимось чином оминати зараження, а зрештою і смерть: «Усі жажнулися, почали тікати, щоб врятувались від зарази, нечестиво покидали своїх близьких, ніби з цією смертельною недугою також саму смерть хтось міг би віддалити. До того ж, у всьому місті на вулицях лежали вже не тіла, а трупи дуже багатьох, і вони наполегливо вимагали співчуття у роздумуванні над спільною долею, яка приходить до них. Ніхто не зважав ні на що, окрім очищення від жорстокості. Ніхто при спогаді подібних подій не тремтів, ніхто не робив іншим те, що міг витерпіти»¹²⁹. Цей фрагмент тексту з біографії Цецилія Кипріяна є

¹²⁷ Мовою оригіналу: «Contra tot impetus vastationis et mortis inconcussis animi virtutibus congregi, quanta pectoris magnitudo est! Quanta sublimitas inter ruinas generis humani stare erectum, nec cum eis, quibus spes in Deum nulla est, iacere prostratum!» // Caecilius Cyprianus. *Liber de Mortalitate*, p. 24.

¹²⁸ Мовою оригіналу: «Eruptit postmodum lues dira et detestabilis morbid vastitas nimia. Innumeros per diem populos ad suam quemque sedem abrupto impetu rapiens continuatas per ordinem domos vulgi tremantis inuasit» // Pontius Carthageniensis. *Vita Caecelii Cypriani* // *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. Vol. 3. P. 3. Wien: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1871, p. XCIX.

¹²⁹ Мовою оригіналу: «Horrere omnes fugere vitare contagium, exponere suos impie, quasi cum illo peste morituro etiam mortem ipsam posset aliquis excludere. Iacebant interim tota civitate vicatim non iam corpora, sed cadavera plurimorum et misericordiam in se evuntium contemplatione sortis mutuae flagitabant. Nemo respexit aliud praeterquam lucra crudelia. Nemo similis eventus recordatione trepidavit, nemo fecit alteri quod pati voluit» // Pontius Carthageniensis. *Vita Caecelii Cypriani*, p. XCIX.

певним поясненням до однієї з причин створення його трактату «Про смертність», оскільки з цим текстом він звернувся до вірян із закликом побороти страх болю та смерті і бути милосердними, бо, таким чином, їхнє серце може досягнути «недосяжних чеснот».

Чи не найбільші свідчення про «Кипріянову чуму» надав Євсевій Памфіл у «Церковній історії». Недугу він описав у Пасхальних листах Діонісія Александрійського. Автор додав епістоли у контексті громадянської війни в Александрії. Ситуація у місті була складною, тому Євсевій Памфіл пояснив, що тоді єпископ не міг звернутися до християн та привітати їх зі святом Пасхи: «Після цього, як цей мир ледь відновився, він повернувся до Александрії. Але, коли неспокій і війна знову там почалися, настільки, що він [Діонісій] не міг звертатись з промовою до всіх його братніх міст, розділених у якійсь частині неспокою, він знову на Пасху з міста Александрії, неначе до вигнаних, до них за допомогою листів звертався. Насправді, в іншому Пасхальному листі, якого трохи пізніше до Іракса, одного з єпископів у Єгипті, написав про цей неспокій, який у той час в Александрії панував, згадував такими словами: [...]»¹³⁰. Тоді пересуватися містом було практично неможливо, тому воно стало безлюдним. Для того, аби вповні зобразити важке становище, спричинене війною та недугою, Діонісій порівняв ситуацію в Александрії з епізодом зі Святого Письма про вихід єврейського народу з Єгипту і їхньою мандрівкою до Обіцяної Землі: «[...] Бо легше хтось може проїжджати, я не кажу за межами провінції, але від Сходу до віддалених територій Заходу, ніж пересуватися з самого міста Александрії до Александрії. Безсумнівно, від цієї спустошеної і непрохідної пустки, яку ізраїльтяни протягом двох поколінь оминали, спустошеніша і непрохідніша є центральна вулиця міста»¹³¹. Те, що відбувалось у місті в цей час, на погляд

¹³⁰ Мовою оригіналу: «Post haec pace vixdum restitute, Alexandriam regressus est. Verum cum seditio bellumque rursus illic exortum fuisset, adeo ut ipse universos ejus urbis fratres, utpote in alterutram seditionis partem distractos alloqui non posset, iterum ipso Paschae die ex urbe Alexandria, tanquam extorris eos per litteras alloquitur. Sane in altera Paschali epistola quam paulo post ad Hieracem unum ex Aegypti episcopis exaravit, de seditione illa quae tunc temporis Alexandriae commota est, mentionem facit his verbis: [...]» // Eusebius Pamphilius. *Historia Ecclesiastica* // Eusebius Pamphilius. Opera Omnia. Vol. 2 // Migne J. P. Patrologia Graeca. Vol. 20. Paris: Garnier, 1857, p. 685.

¹³¹ Мовою оригіналу: «[...]Facilius enim quis, non dicam extra fines provinciae, se dab Oriente ad regions Occidentis ultimas commeare posit, quam ex ipsa urbe Alexandria Alexandriam pergere. Quippe vasta illa et invia solitudine quam

автора, було набагато жахливішим, ніж зображене у Біблії про Вихід ізраїльтян з єгипетської неволі. Далі, використавши алюзію на море, яке дало прохід ізраїльтянам, Діонісій зобразив порти, омиті «кров'ю» внаслідок численних вбивств під час війни: «Ці порти ж спокійні та миролюбні передають образ цього моря, що колись було розділене, наче на дві частини і з кожної укріплене, ізраїльтянам надало певний прохід, єгиптян же на шляху втопило. Бо через скоєні там часті людські вбивства, вони [порти] наче були у цьому червоному морі»¹³². Знову у листі Діонісія спостерігаємо гіперболізовані враження про те, що приніс за собою нещадний наступ чуми: «Ця ж річка, яка омиває саме місто, інколи видається сухішою і бруднішою, ніж та посушлива пустка, проходячи через яку, ізраїльтяни настільки гинули від спраги, що не припиняли Мойсея благати, щоб він єдиний своєю силою вчинив диво, аби з крутої скелі до них потекла вода для пиття. І в цей час вона настільки рясно почала витікати, що, затопивши дороги навколишніх територій і всі поля, видавалася загрозливою божественним потопом, таким як трапився у часи Ноя. Втім, [річка] текла, завжди забруднена вбивствами, кров'ю і утопленнями людей, як колись вчинив Мойсей фараону, перетворивши її на кров та відразу»¹³³. Складається враження, що Діонісій шукає порятунку від небесних покровителів, додавши приклад Мойсея, який на благо людей, спраглих і втомлених, вчинив диво, зробивши річку повноводною. Зараз же Ніл теж повноводний, але переповнений трупами та нечистотами. Риторичні запитання налаштовують на думку про безвихідь, потребу всеосяжного очищення та прощення гріхів: «Бо ж який потік зможе зробити світлою воду, котра все очищає? Яким чином цей безщадний та непрохідний для людини Океан, коли-

Israelitae duabus aetatibus peragrarunt, vastior magisque in via est media urbis platea» // Eusebius Pamphilius. *Historia Ecclesiastica*, p. 685.

¹³² Мовою оригіналу: «Portus autem illi tranquilli et placidi, imaginem exhibent maris illius, quod olim scissum ac duorum instar parietum utrimque firmatum, Israelitis quidem transitum praebuit, Aegyptios vero in ipso calle submersit. Nam ob crebras hominum caedes ibi perpetratas, maris cujusdam rubri instar fuerunt» // Eusebius Pamphilius. *Historia Ecclesiastica Historia*, p. 685.

¹³³ Мовою оригіналу: «Qui vero civitatem ipsam alluit fluvius, interdum quidem aridior visus est et squalidior siticulosa illa solitudine, per quam iter facientes Israelitae tanta oppressi sunt siti, ut adversus Mosem vociferari non desinerent, quoad virtute illius qui solus mirabilia facit, ex praerupta rupe aqua ipsis ad potum effluxit. Interdum vero tantopere exundavit, ut circumsitae regioni viisque et agris omnibus superfusus, aquarum diluvium cujusmodi temporibus Noe accidit, minari videretur. Caeterum caedibus et cruore, et submersionibus hominum continuis inquinatus evolvitur, qualis olim a Mose praestitus est Pharaoni, in sanguinem conversus ac fetidus» // Eusebius Pamphilius. *Historia Ecclesiastica*, p. 685–686.

небудь це гірке море прожене? Або яким чином ця безмежна річка, яка з Едену витекла, хоча на чотири русла розділяється, в одне русло Геону¹³⁴ вливається, змиває таке велике гнійне забруднення? І коли всюди повітря, задурманене дуже нечестивими випарами, нарешті знову стане чистим і безпечним?¹³⁵» Тоді повітря «віяло смертю», адже мертві лежали довгий час посеред вулиць: «Бо випаровування з землі, вітри з моря, запахи з річок, тумани з портів таким чином віють, що ніби замість вологи стають гнійною рідиною мертвих тіл в усіх довколишніх стихіях»¹³⁶. Через таку антисанітарію люди стали більш вразливі і до інших недуг, а смертність тільки збільшувалась, тому чисельність жителів міста дуже зменшилась: «І після цього люди дивуються та сперечаються звідки невинні недуги, звідки важкі хвороби і загибель всіх видів, і численні й різноманітні людські загибелі: з якої причини є, чому дуже велике місто більше не витримує такої великої кількості жителів, хоча, якщо перелічити від самих немовлят і аж до немічних старців, то раніше так званих «молодих» старців воно годувало»¹³⁷.

Діонісій зазначив, що колись в Александрії жило так багато людей віком від сорока до сімдесяти років, що їх всіх важко було внести до звітних таблиць, а тепер ж навіть зовсім молоді погинули: «У той же час настільки багато було сорокарічних, а окрім них, тих, хто досягнув сімдесяти років, що їхню кількість не можливо було внести до звітних таблиць, як належить, і до поіменного затвердженого списку для всенародного збирання продовольства для тих, що були народжені сорок років тому і аж до вісімдесятирічних. І тих, які мали вигляд зовсім молоді людини, зараз якимось чином зробили рівними з тими, хто колись

¹³⁴ Геон або Гіхон – у Біблії друга з чотирьох рік, що витекла з Едену, яка зрошувала всю країну Куш або Ефіопію.

¹³⁵ Мовою оригіналу: «Quaenam igitur unda lustrare poterit aquam qua omnia purgantur? Quomodo vastus ille nec hominibus permeabilis Oceanus, hoc amarum pelagus unquam absternerit? Aut quomodo ingens illos in quos dividitur alveos, in unum Geonis alveum transfundat, tantam hanc abluet sanie? Ecquando scelestissimis undecunque reddetur?» // Eusebius Pamphilus. *Historia Ecclesiastica*, p. 686.

¹³⁶ Мовою оригіналу: «Hujusmodi enim halitus ex terra; ex mari venti; ex fluminibus aerae, ex portibus fuligines spirant, ut tabescentium in omnibus subjacentibus elementis cadaverum sanies pro rore sit» // Eusebius Pamphilus. *Ecclesiasticae Historia*, p. 686.

¹³⁷ Мовою оригіналу: «Et post haec mirantur et ambigunt homines, undenam continuae pestes, undenam graves morbi omnisque generis labes, et multiplices variique hominum interitus: quid causae sit, cur urbs maxima tantum cavium numerum amplius non ferat, etiamsi ab ipsis infantibus ad decrepitos usque senes numerentur, quot antea crudos senes sic vocatos aluit» // Eusebius Pamphilus. *Ecclesiasticae Historiae*, p. 686.

були старі. І коли вони бачать, що людський рід на землі настільки зменшується і втрачається, то вони не тремтять від думки, хоча їх загибель збільшується і зростає щодня»¹³⁸.

У наступному XXII розділі під назвою «Про хворобу, яка у той час поширювалась»¹³⁹ Євсевій Памфіл у вступній частині спершу уточнив, що недуга почала поширюватися одразу після громадянської війни на Великдень та додав ще один Пасхальний лист Діонісія до братів: «Згодом по війні, після того, як прийшла недуга, коли наблизилось Пасхальне свято, знов Діонісій до братів за допомогою листів звернувся [...]»¹⁴⁰. Єпископ через лист передав всі ті страждання, яким було сповнене місто, адже пошесть не оминала нікого та відбирала найрідніших. Він знову звернувся до епізоду зі Старого Завіту, де Господь карав Єгипетську землю і мав вбити кожного первенця, тому назвав наратив пророчим: «[...] Тепер ж, справді, всі сповнені риданнями, всі разом перебувають у жалобі, і через велику кількість померлих людей і тих, які щодня відходять з життя ціле місто відлунює голосіннями. Бо, коротко кажучи, як було написано про первістків єгиптян у Священних Книгах, так і зараз зчинився величезний лемент. Бо немає жодного дому, в якому не було б якогось померлого [...]»¹⁴¹. Діонісій у своїй розповіді не залишив осторонь і того, як чума торкнулася язичників. Згідно із твердженнями єпископа, вони постраждали від неї більше, адже не очікували такого «нашестья» і наслідків від недуги, і Діон Кассій, будучи нехристиянином, раніше говорив: «відбулась хвороба, найбільша з усіх, які я знаю», але про «Антонінову чуму». Натомість християни сприймали це як

¹³⁸ Мовою оригіналу: «Verum tunc temporis adeo plures erant quadragenarii, et supra hos usque ad septuagesimum aetatis annum progressi, ut numerus eorum nunc expleri non possit ascriptis licet et in album relatis ad annonam ex publico accipiendam his qui quatuordecim annos nati sunt, usque ad octogenarios. Et qui specie ipsa adolescentuli sunt, aequales quodammodo nunc facti sunt eorum qui olim senes erant. Cumque in terris humanum genus tantopere imminutum et consumptum videant, augegente in dies et crescente ipsorum excidio non intremicunt.» // Eusebius Pamphilus. *Historia Ecclesiastica*, p. 686.

¹³⁹ Мовою оригіналу: «De morbo qui tunc temporis grassatus est» // Eusebius Pamphilus. *Historia Ecclesiastica*, p. 686.

¹⁴⁰ Мовою оригіналу: «Secuta dehinc post bellum peste, cum paschalis solemnitas immineret, iterum Dionysius fratres per litteras allocutus est, in quibus calamitatis illius magnitudinem describit his verbis : [...]» // Eusebius Pamphilus. *Historia Ecclesiastica*, pp. 686–687.

¹⁴¹ Мовою оригіналу: «[...]Nunc quidem certe plena sunt omnia lamentationem: lugent cuncti: et ob mortuorum hominum ac quotidie morientium multitudinem, tota urbs gemitibus circumsonat. Prorsus enim ut de primogenitis Aegyptiorum in sacris libris scriptum habetur, ita nunc quoque clamor ingens excitatus est [...]» // Eusebius Pamphilus. *Historia Ecclesiastica*, p. 687.

можливість стати сильнішими, а віра їх зміцнювала у цьому випробуванні: «[...] Але, коли протягом дуже короткого проміжку часу ми та інші перевели подих, несподівано спалахнула ця пошесть, для них самих – річ найстрашніша і найтяжча з усіх, яка єдина, як якийсь їхній власний письменник розповідає, перевершила сподівання та уявлення всіх. Для нас же [це] було не так, а радше певне підготування і водночас випробування, і таке інше. Бо ця недуга, хоча й не трималась осторонь від нас, звісно у нехристиян поширювалась сильніше»¹⁴². Автор наголошував на милосерді християн, які ризикуючи своїм власним життям, не полишали хворих та намагалися зробити все, аби хоч якось допомогти, тим, хто цього потребував. Вони наслідували Ісуса Христа і жертвували собою, аби врятувати інших: «Потім він додав: «До того ж, дуже багато з наших братів через надмірне милосердя, усю турботу про своє здоров'я відкидаючи, а також цілковито присвячуючи себе, поки хворих смиренно та відважно відвідують і старанно служать їм, і піклування виявляють у Христі, разом з ним померли [...]»»¹⁴³. Зате язичники чинили жорстоко і безчесно, дбали тільки про себе, та покидали страждати на одиниці рідних: «[...]Безсумнівно ж нехристияни цілком навпаки з ними поводитись. Бо і тих, хто починав хворіти, покидали, і від найдорожчих тікали; і напівмертвих на дорогах залишали, або померлих непохованими полишали[...]»¹⁴⁴.

Євсевій Памфіл в «Історії Церкви» скористався листами єпископа Діонісія Александрійського, котрий бачив на власні очі муки людей, спричинені чумою, для того, щоб передати свідчення про той час «з перших уст». Діонісій же в епістолах неодноразово послуговувався алюзіями на Святе Письмо, аби пов'язати Біблійні епізоди з сучасними йому подіями та в контрасті з ними відтворити у

¹⁴² Мовою оригіналу: «[...]Cum autem brevissimo temporis spatio nos et illi respirassemus, repente ingruit lues illa, ipsi quidem res omnium formidolosissima et calamitosissima: et quae sola, ut proprius quidam ipsorum scriptor loquitur, omnium spem opinionemque superavit. Nobis vero non ejusmodi fuit: sed potius meditamentum quoddam ac probamentum perinde ac caetera. Neque enim a nobis abstinuit lues illa, licet plurimum in gentiles grassata sit» // Eusebius Pamphilus. *Historia Ecclesiastica*, p. 687.

¹⁴³ Мовою оригіналу: Addit deinde: «Plurimi quidem ex fratribus nostris ob nimiam charitatem, curam omnem propriae salutis abjicientes sibi quoque mutuo adbaerentes; dum aegros secure atque audecter invisunt, eisque assidue ministrant, et curationem adhibent in Christo, una cum illis mortui sunt [...]» // Eusebius Pamphilus. *Historia Ecclesiastica*, p. 690.

¹⁴⁴ Мовою оригіналу: «[...]Gentiles vero prorsus contraria his egerunt. Nam et eos qui aegrotare inceperant exturbabant, et charissimos refugiebant; eosque in viis semineces destituebant: aut mortuos insepultos projiciebant, aversantes mortis participationem ac societatem [...]» // Eusebius Pamphilus. *Historia Ecclesiastica*, p. 609.

тексті страждання людей внаслідок пошесті, адже, на думку, автора «спустошеніша і непрохідніша є центральна вулиця міста», аніж пустеля, котру мали пройти ізраїльтяни. Риторичні запитання в епістолах говорять про відчай та потребу допомоги вищих сил.

Завдяки праці Євсевія Памфіла дізнались, що недуга почала поширюватися в Александрії на Пасху по завершенні громадянської війни, багато мертвих тіл довгий час лежали на вулицях, тому повітря сповнилось «гнійною рідиною», а люди стали більш вразливі до інших недуг. Така антисанітарія також посприяла тому, що чисельність населення дуже зменшилась. Відтак, вся Александрія перебувала у жалобі та риданнях, адже чума «завітала» у будинок до кожного. Тоді християни сприймали цю пошесть як можливість стати сильнішими й боролися зі страхом смерті, а релігія їх зміцнювала. Діонісій зобразив милосердя, смиренність та мужність вірян, котрі, жертвуючи собою, рятували хворих, у порівнянні з язичниками, що покидали близьких помирати наодинці. До того ж, за словами Александрійського єпископа чума лютувала сильніше серед нехристиян.

Флавій Евтропій попри опис «Антонінової чуми» у «Бревіарії», також надав свідчення про недугу, котра поширювалась в Римській імперії у другій половині III століття. В IX книзі автор розповів, що після того, як правителів Публія Галлієна та Публія Валер'яна вбили під час битви у Мілані, до влади прийшов «солдатський імператор» Марк Аврелій Клавдій у 268 році: «Тим часом у Мілані вбили Галлієна з братом Валері'яном, на дев'ятому році правління: і Клавдій був його наступником, обраний воїнами і проголошений сенатом Августом»¹⁴⁵. Клавдій II був гідним правителем, успішним полководцем та переміг готів. Він не довго керував імперією, адже в 270 році помер від «Кипріянової чуми». Після смерті його навіть проголосили богом, а члени найвищого державного органу ще довго його прославляли: «Тоді готів, які Іллірію і Македонію спустошували,

¹⁴⁵ Мовою оригіналу: «Gallienus interea Mediolani cum fratre Valeriano occisus est, imperii anno nonno: Claudiusque ei successit, a militibus electus, a Senatu appellatus Augustus» // Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae*, p.76.

[Клавдій] у великій битві переміг; чоловік розважливий і спокійний, міцно дотримувався законів, гідно вів державні справи: який, зрештою, після двох років правління помер від недуги, та був проголошений богом. Сенат великою славою його звеличував, так що у будівлі засідання сенату йому повісили золотий щит, а в Капітолії йому поставили золоту статую»¹⁴⁶. Отже, завдяки фрагменту тексту ми дізнались, що «Кипріянова чума» тривала аж до 270 року, оскільки через неї помер Марк Аврелій Клавдій.

Також ми звернулися до твору «Про цезарів» Аврелія Віктора, щоб встановити час, коли чума почала поширюватися в Римі. Після того, як внаслідок цієї недуги помер тринадцятирічний імператор Гай Валент Гостиліан, до влади прийшли імператори Требоніан Галл та його син Вібій Волузіан, адже отримали народну підтримку, бо турбувалися, аби кожна людина була похована як належно: «Тоді, коли сенатори отримали точні і достовірні звістки, що Август панував з Галлом та Гостиліаном, Волузіана, сина Галла, призначили цезарем. Тоді спалахнула недуга, у той час, як вона досить безжально лютувала, Гостиліан помер, Галл і Волузіан отримали [народне] схвалення, тому що з неспокоєм старанно піклувались про поховання кожної найбіднішої людини»¹⁴⁷. До того ж, Аврелій Віктор зазначив, що «Кипріянова чума» супроводжувалась відчуттям безвиході: «У той час до Риму прийшла недуга, яка часто починалась з досить складних лікувань і відчаю душі»¹⁴⁸.

Отже, завдяки трактату «Про смертність» Цецилія Кипріяна дізнались про симптоми, характерні для «Кипріянової чуми», найпоширенішими були: виразки, блювота, погіршення зору, залиті кров'ю очі, млявість та погіршення мовлення. Для того, аби вповні зобразити нищівні наслідки, заподіяні недугою, єпископ

¹⁴⁶ Мовою оригіналу: «Hic Gothos, Illyricum Macedoniamque vastantes, ingenti praelio vicit; parcus vir, ac modestus, et justi tenax, atque reipublicae gerendae idoneus: qui tamen intra imperii biennium morbo interiit, et Divus appellatus est. Senatus ingenti eum honore decoravit, scilicet ut in curia clypeus ipsi aureus, item in Capitolio statua aurea poneretur» // Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae*, p. 76.

¹⁴⁷ Мовою оригіналу: «Haec ubi patres comperere, Gallo Hostilianoque Augusta imperia, Volusianum Gallo editum Caesarem discernunt. Dein pestilentia oritur; qua atrocious saeviente Hostilianus interiit, Gallo Volusianoque favor quaesitus, quod anxie studioseque tenuissimi cuiusque exsequias curarent» // Sextus Avrelius Victor. *Liber de Caesaribus*. Leipzig: Teubner, 1911, p. 107.

¹⁴⁸ Мовою оригіналу: «Simulque Romam pestilentia grassabatur, quae saepe curis gravioribus atque animi desperation oritur» // Sextus Avrelius Victor. *Liber de Caesaribus*, p. 109.

звернувся до художнього стилю. Також у перекладеному уривку помітна одна з теологічних ідей Цецилія Кипріяна про самоконтроль, тобто, на його, думку потрібно вміти бороти страх болю та смерті, який є найбільшим ворогом для християнина. Проте автор також наголошує і на величі людської душі, котра попри все прагне чеснот. Уривок із «Життя Кипріяна» Понтія Карфагенського висвітлив одну з цілей написання трактату «Про смертність», який є закликом виплутатися з тенет страху смерті та слідувати моралі християнства. Карфагенський дякон описав, як змінилось життя людей з наступом чуми, яку він також називав пошестю, через її значне поширення.

З «Церковної історії» Євсевія Памфіла довідались, що спалах недуги відбувся після завершення громадянської війни весною в Александрії. Щоб детально зобразити, що принесла з собою пошесть, автор у свій твір помістив епістоли єпископа Александрії Діонісія, котрий був очевидцем цих подій. У листах, адресованих єпископу Єгипту та братам, для увиразнення руйнівної сили недуги, Діонісій скористався алюзіями на епізоди зі Святого Письма і порівнював Біблійні події з реальними, а його риторичні запитання наштотували на думку про безвихідь та благання про допомогу в Бога. Не менш важливим є порівняння християн, котрі діяли за настановами Ісуса Христа, та язичників, які дбали тільки про себе, тому, згідно зі Діонісієм Александрійським, недуга поширювалась серед них сильніше, тому, на думку єпископа, Господь карав їх за це.

Зі свідчень Аврелія Віктора, «Кипріянова чума» охопила Рим приблизно в 251 році, оскільки тоді помер імператор тринадцятилітній імператор Гай Валент Гостиліан від недуги, яка супроводжувалась складним лікуванням та безнадією. Потім імператорами стали Требоніан Галл і його син Вібій Волузіан: їх підтримав народ, адже правителі піклувались про поховання навіть найбідніших людей. Тому можна припустити, що «Кипріянова чума» почала поширюватися зі Сходу на Захід в 249 році. А завдяки «Бревіарію про римську історію» Флавія Евтропія знаємо, що «Кипріянова чума» тривала аж до 270 року, оскільки у цей рік помер «солдатський імператор» Марк Аврелій Клавдій.

Характеристики авторів обраних текстів, засвідчили про причини певних акцентів у їх працях та пояснили внаслідок чого зумовлена така велика різниця в стилі написання. З біографії Цецилія Кипріяна знаємо, що він присвятив своє життя вивченню і застосуванню моралі християнства, а одна з його головних ідей полягала у самоконтролі та доланні бажань тіла, тому у трактаті «Про смертність» він описав симптоми недуги у контексті віри, а також наголосив на величч душі, котра завдяки милосердю може отримати благословення. Понтій Карфагенський же, перебуваючи завжди з єпископом, доповнив його розповідь та пояснив причину створення трактату. Також помітна велика різниця в стилі написання творів. Так, християнські автори більше схилилися до художнього стилю, використовували багато алюзій на Святе Письмо, риторичних засобів, щоб детально зобразити страждання і страх, які мали пройти люди на шляху до духовного й тілесного зцілення. Пояснити велике використання листів Діонісія в «Історії церкви» можна тим, що Євсевій Памфіл з юних років мав доступ до манускриптів Кесарійської бібліотеки, тому для композиції своїх творів використовував велику кількість автентичних документів. Натомість Флавій Евтропій та Аврелій Віктор, які не сповідували цю релігію, описували недугу у контексті певних подій і не відтворили переживання тих, хто морально і фізично помирав від недуги.

ВИСНОВКИ

Клавдій Гален, перший, хто науково відкрив людству цей вид чуми, був греком за походженням. Аналіз найважливіших праць медика показав, що він сприймав людський організм як сполучення тілесного та духовного начал, що гармонійно співіснують. Використання лікарем натурфілософського методу у пізнанні людини, призвело до створення принципів «раціональної медицини». Своїми ідеями Гален випередив своїх сучасників на декілька століть. Він був не тільки визначним лікарем, а й плідним філософом і істориком науки, залишивши нащадкам близько 700 праць, і ще 40 творів, які йому приписують. В оригіналі всі його тексти написані грецькою мовою, латинський же переклад спричинив їхнє загальне поширення та використання. Відтак, науковці поділили його праці на сім груп, сформованих на основі класифікації недуг, їх причин і симптомів.

Діон Кассій, який походив з Віфінії, був успішним політичним діячем та мав близькі стосунки з імператором Септімієм Севером, тому знав все про римську політику. Роки життя історика припали на складний для Римської імперії період, коли велася боротьба за престол, що принесла дві громадянські війни. Досвід пережитих подій і хороше розуміння того, як працює механізм роботи політики в Римі вплинули на появу розгорнутого аналізу історії держави в його відомій праці «Римська історія», котру вважають одним з найбільших історичних творів, що зберігся. Для написання історії римлян Діон Кассій, використавши відмінні політичні знання, пояснив попередні кризи, зумовлені моментами нестабільності в Римі, вмістив своєрідне прочитання минулого і сучасного та подав свої думки про те, як можна уникнути певних помилок. Тому в «Римській історії» є не тільки розповідь про події, що відбувались у Римі протягом трьох століть, а й особистий аналіз римської політичної ситуації.

Флавій Евтропій досягнув висот у своїй кар'єрі, період якої припав на правління імператорів Валента та Феодосія I, будучи досить компетентним і відданим своїм обов'язкам, написав на прохання імператора Валента свою єдину працю «Бревіарій про римську історію», яка продемонструвала його вміння у

риториці та софістиці, складалась з десяти книг і охопила події від заснування міста й до смерті імператора Флавія Йовіана. Твір здобув чимало шанувальників, адже в ньому містився доступний виклад римської історії, а також цьому сприяла посада самого автора, котрий міг поширювати копії праці у різні місця імперії.

Вивчення біографії Амміана Марцелліна пролило світло на основні риси його єдиного вцілілого твору. Автору прихильність до детальних розповідей про воєнні події можна пояснити тим, що приблизно 30 років він перебував на військовій службі. Історик писав свої твори латинською мовою, котра у той час була ефективним знаряддям у досягненні успіху в політичній та літературній царинах. Особливість Амміана Марцелліна полягає і в тому, що він писав історію не просто минулих поколінь, а й описував сучасну епоху, у котрій жив та брав участь у важливих подіях. Для написання «Діянь в тридцять одній книзі» автор використав факти, свідком яких був сам і розповіді, що отримав від сучасників. Багато книг, а саме 13, були втрачені, таким чином, дослідникам не вистачає достатньо інформації, котра б дозволила ґрунтовне вивчення цих фрагментів, однак історики припускають, що вони описують практично двісті п'ятдесят вісім років подій, які відбувалися у державі.

Цецилій Кипріян, за чийм іменем названо «Кипріянову чуму», народився в сім'ї язичників та походив з Карфагену, більше про події з його життя до хрещення невідомі. Його біограф Понтій Карфагенський зазначив – єпископ вірив, що перед Богом немає нічого гіднішого, окрім самоконтролю. У доробку Цецилія Кипріяна, де вміщено його теологічні ідеї, налічується 82 листи, зокрема і звернення до християн, а також чимало трактатів, найвідомішими є «Про єдність Церкви» та «Про смертність», створений під час лютування «Кипріянової чуми». Завдяки біографу та упоряднику праць єпископа, Понтію Карфагенському не лише можемо дізнатися про життя його від хрещення аж до мученицької смерті, але й познайомитися зі збіркою трактатів.

Понтій Карфаген служив дияконом при єпископі Кипріяну, був автором «Життя Кипріяна», де містяться згадки про «Кипріянову чуму», та першим, хто впорядкував трактати єпископа. Єдині свідчення про його життя містяться у праці

«Про відомих чоловіків» теолога Ієроніма Стридонського. Твір диякона не тільки висвітлює біографічні моменти Цецилія Кипріяна, а й допомагає встановити приблизний час створення певних його творів.

«Батько історії церкви» Євсевій Памфіл у своїй праці «Історія церкви» вперше простежив піднесення християнства у вирішальні перші три століття від Ісуса Христа до імператора Костянтина Великого. Значний вплив на становлення його особистості й творчої діяльності мав його вчитель Памфіл, адже з ним Євсевій Кесарійський вперше почав працювати з рукописами, а саме переписувати та зберігати манускрипти теолога Орігена Александрійського. Він також був знайомий з першим християнським імператором Костянтином Великим і написав на його честь «Життя Костянтина». Євсевій Памфіл залишив велику творчу спадщину, що складається з книг, хронік, трактатів, біблійних словників, промов та великої кількості листів. Ж. П. Мінъ у ХІХ столітті здійснив найповніше видання його текстів, яке складається з шести томів. Оскільки Євсевій Памфіл створив багато праць на різні теми: від путівника біблійних місць до прославлення імператора Костянтина Великого, дослідники поділили його тексти на п'ять жанрових груп, де містяться відповідні праці.

Секст Аврелій Віктор, автор твору «Про цезарів» був уродженцем Північної Африки та походив з неможливої сім'ї. Він доклав багато зусиль, аби досягнути висот, завдяки яким отримав повагу імператора Флавія Клавдія Юліана. Амміан Марцеллін теж відзначав розсудливість Аврелія Віктора та назвав його «письменником історії». Єдина його праця «Про цезарів» є збірником біографій римських імператорів від Октавіана Августа до Констанція II, однак також йому приписують «Епітоми про цезарів», «Походження римського народу» та «Про славних мужів Риму». Нині Аврелія Віктора інтерпретують як другорядне джерело подій III та IV століть через його лаконічність у викладі інформації і не надто досконале володіння латиною, хоча він дотримувався класичного узусу. Попри деякі авторські недоліки, Аврелій Віктор все ж створив тенденцію, котра надихала його сучасників на написання різних нарисів історії раннього Риму.

Структурний аналіз Галенового трактату «Про спосіб лікування», де містяться перші свідчення про «Антонінову чуму», вказав, що у праці, яка складається з 16 книг і поділяється на дві частини, була перерва в їх створенні, що тривала близько 20 років. Ціль праці – допомогти медикам обрати правильне лікування, яке підходило б для різних видів хвороб та пацієнтів. Автор намагався вивести такий метод лікування, в основі котрого лежала його власна теорія «раціональної медицини». Особливістю праці є те, що у ній Гален відтворив свою майстерність також у царині риторики, а не лише у галузі медицини чи філософії. Винятковістю вважається сама назва твору, адже її часто плутали з іншими Галеновими трактатами. В оригіналі текст написаний грецькою мовою, проте досить часто його перекладали також і з арабської. Латинський рукопис тексту дійшов до наших часів у різних варіантах, свідчать про це три різні латинські версії, повний переклад яких з арабської мови здійснив карфагенський монах Костянтин Африканський.

Дослідження праці Діона Кассія «Римська історія», показало, що вона складається з вісімдесяти книг, в котрих дуже ретельно проаналізовано політичну історію Риму від Царського періоду й до початку третього століття нашої ери, а саме до смерті імператора Септимія Севера у 211 році. Перше видання твору, яке здійснив Р. Естьєн у XVI столітті, нараховувало книги з 36 по 60, але наприкінці XIX століття У. Буасевен здійснив повніше видання, яке стало основою історичних, літературних і риторичних аналізів тексту. Точна дата написання твору не встановлена, тому існують дві теорії щодо часу створення «Римської історії». Основна структурна особливість «Римської історії» Діона Кассія – аналітична традиція викладу інформації, однак він не дотримувався чітких рамок, у межах яких, інтерпретував минуле, а на письмо його вплинув стиль Тукідита.

Змістовий розгляд твору Флавія Евтропія «Бревіарій римської історії», в якому викладено підсумовану історію Риму, від його створення до смерті імператора Флавія Йовіана в 364 році, вказав що він складається з десяти книг, написаних на прохання імператора Валента. Метою написання праці було надати короткий, хронологічний опис основних фактів військового та мирного часу

історії імперії, стисло відзначаючи найважливіші події в житті цезарів, аби нова група урядових очільників з далеких провінцій імперії краще ознайомилась з її історією. Оскільки стиль написання «Бревіарія римської історії» характеризується простотою та зрозумілістю, а інформація ретельно подана в логічній манері, вона майже одразу після появи стала досить популярною серед носіїв різних мов.

Єдину працю Амміана Марцелліна, яка частково збереглась, досі називають по-різному: «Діяння», «Історія» або «Діяння в тридцять одній книзі». Перші 13 частин твору – втрачені, тому зараз він починається з 14 книги і продовжується до 31. Автор продовжив «Історію» Тацита, але не дотримався його стилю, а вдався до наукового викладу. Дослідження «Діянь» показало, що Амміан Марцеллін попри розлогі розповіді про битви та облоги, вживав багато екскурсів, цитат і використовував античні приклади. Мова, якою писав автор – це його спроба сформувати стиль, що поєднував у собі манеру письма Цицерона, ранніх істориків, образи римського мистецтва та технічну лексику.

«Історія Августів», що є колекцією біографій римських імператорів від Публія Аврелія Адріана до Марка Аврелія Карата його синів Марка Аврелія Карина й Марка Аврелія Нумерія, вважається найбільш об'ємним і незамінним історіографічним джерелом, що містить цінну інформацію про II і III століття. Твір складається з тридцяти книг, тексти яких Г. Дессау та Т. Моммзен хронологічно поділили на три групи. Атрибуційний аналіз праці вказав, що анонімний автор, котрий створив «Історію Августів» в кінці IV століття не встановлений, тому вважається, що твір був створений шістьма різними авторами. Проте в 1892 році Г. Дессау, дослідивши номенклатуру і стиль текстів «Історії Августів», висунув теорію, що цей твір все ж був написаний одним автором. Оскільки творець «Історії Августів» використовував багато цитувань, більшість з яких не є коректними, то можна припустити, що він не мав на меті створити історію, котра б відображала реальні події.

Завдяки аналізу змісту трактату «Про смертність» Цецилія Кипріяна, в якому він вперше описав недугу, що поширювалась Римською імперією в другій половині III століття, а, відтак, названу на його честь, з'ясувалось, що він

написаний як проповідь до християн його єпархії, котрі були налякані через велику смертність, спричинену чумою і не хотіли піклуватися про хворих, а тому його мета – розрадити та зміцнити у стражданнях вірян. Він створив цю працю схожим стилем, який використовували язичницькі латинські автори, однак в трактаті міститься багато цитувань Святого Письма, котрі Цецилій Кипріян застосував до актуальних обставин.

Понтій Карфагенський створив «Житіє Кипріяна», що складається з дев'ятнадцяти невеликих розділів опису вчинків та мучеництва єпископа, після його смерті в 258 році. Вступ містить мету створення праці – увіковічення образу і прикладу Цецилія Кипріяна, тому не є об'єктивним історичним нарративом.

Структурне дослідження праці Євсевія Памфіла «Історія церкви», що створила новий літературний жанр, висвітлив, що він складається з десяти книг. Перші розповідають про життя Ісуса Христа, наступні – історію християнської релігії від воскресіння Спасителя до правління імператора Діолектіана з 284 року, а в останніх міститься опис «Великого переслідування» та перемоги Костянтина Великого на Заході. Автор помістив у працю чималу кількість автентичних документів, це відрізняє її від «звичайної історії», а під час створення композиції опирався на свій твір «Хроніка» для коректного літочислення. Написання «Історії церкви» завершилось в кінці III століття, однак автор доповнював нарратив, тому всі книги з'явилися в 324 році. Першим перекладачем твору латинською мовою став Руфін Аквілейський, котрий зробив доповнення до нього.

Текстологічний аспект розгляду праці «Про цезарів» Аврелія Віктора, який містить біографічні розповіді про імперську історію Риму від Октавіана Августа до Юлія Констанція II, вказав, що створення його почалось приблизно 358 року, а завершилось близько 361 року. Манускрипти твору поміщені у корпусі А. Шотта XVI століття, до якого також входять «Походження римського народу» і «Про славних мужів». Упорядник цієї збірки текстів також зробив поділ праці «Про цезарів» на 42 частини. Вважається, що для створення твору «Про цезарів» Аврелій Віктор єдиним джерелом була так-звана «Історія імператорів» О. Енмана, ознаки якої також простежуються в тексті Флавія Евтропія та «Історії Августів».

Завдяки текстуальному аналізу перекладених уривків з текстів, де міститься опис «Антонінової чуми» ми отримали різнобічну інформацію, яка пролила світло на появу, перебіг недуги та шкоди, що вона завдала. Історики Амміан Марцеллін і Юлій Капітолін зобразили легендарну появу недуги під час Парфянської війни, коли римське військо знайшло золоту скриню у храмі Аполлона, звідки вийшов смертельний випар та спричинив великі втрати у ньому, а тому римляни відступили. Згідно з твердженнями Флавія Евтропія римська армія принесла недугу до Риму, звідки вона поширилась на всю імперію. Від моровиці щодня гинуло близько двох тисяч осіб, а їхні тіла лежали довгий час на вулицях, через що люди стали дуже вразливими і до інших хвороб. З тексту Юлія Капітоліна дізнались, що народ здійснював поховання де заманеться, тому Марк Аврелій видав погребальні закони та допомагав людям ховати рідних за кошти держави. З цієї праці також довідались про обряди на честь богів, аби ті захищали римську армію під час Маркоманської війни та Риму від чуми.

З праці Клавдія Галена вдалось встановити, що все ж медики змогли підібрати правильне лікування та траплялись випадки, коли вони рятували життя інфікованих. Автор охарактеризував основні симптоми чумної хвороби, які супроводжувались кашлем та наривами на тілі або ж у горлі. Медик скористався лексемами «*pestilentia*» – «чума» та «*pestilens morbus*» – «чумна хвороба» для позначення цієї недуги, однак в Амміана Марцелліна можна зустріти «*labes*» – «недуга» та «*morbus*» – «хвороба», а загалом автори називають це захворювання «*pestilentia*» – «чума» або ж «*pestis*» – «моровиця». Також автор «Діянь», відійшовши від теми, пояснив читачам через що виникають різні хвороби, описав їх і класифікував: «епідемія», «пандемія» і «лемод».

У «Римській історії» Діон Кассій зазначив – чума лютувала і за імператора Луція Аврелія Коммода, який правив з 180 по 192 роки, вірогідно, це була вже її друга хвиля. Тоді заражувались недугою не тільки природнім шляхом, а й навмисно інфікували людей, що призводило до їхньої смерті.

Під час написання автори, хоч і не часто, використовували риторичні засоби, аби справити більший ефект на читача та полегшити йому сприйняття тексту. Так, Амміан Марцеллін вдався до екскурсів у тексті, а в інші автори послуговувались метафорами та порівняннями.

Завдяки дослідженню біографій авторів та текстологічного аспекту вище згаданих праць зрозуміли, чому кожен автор дібрав різний підхід для опису «Антонінової чуми». Лікар Клавдій Гален мав на меті допомогти колегам, тому зобразив морвицю очима тогочасного медика й акцентував увагу здебільшого на перебігу та лікуванні морвиці. У перекладеному фрагменті тексту Діона Кассія недуга подається у контексті суворої критики несправедливого імператора Коммода, оскільки автор, прагнучи проаналізувати минуле, а зокрема його помилки. Флавій Евтропій, описуючи імператора Марка Аврелія, лаконічно розповів про очолювані ним війни, під час яких дізналися про «Антонінову чуму» і її поширення, стислість викладу інформації пояснюється тим, що він прагнув створити доступну працю, яка стала б популярною серед читачів. З життєпису Амміана Марцелліна знаємо, що він проходив військову службу та навіть брав участь у війні проти персів, а тому у «Діяннях» вдався до розлогих описів мілітарних подій, одна з яких висвітлює інтерпретацію причин виникнення «Антонінової чуми». Аналіз тексту твору Юлія Капітоліна, вказав, що він використовував містифікацію та некоректні посилання, а це пояснює наявність у тексті розповіді про промову-передбачення грабіжника, який виголошував його на Марсовому Полі, що викликає сумніви щодо її правдивості та доречності.

Завдяки текстуальному аналізу фрагментів текстів з описами «Кипріянової чуми», отримали зображення недуги, як її сприймали християнські та язичницькі автори. Так, з трактату Цецилія Кипріяна дізнались про симптоми, характерні для «Кипріянової чуми», які він охарактеризував у контексті віри, а щоб вповні відтворити згубні наслідки, заподіяні недугою, єпископ звернувся до художнього стилю. Тут єпископ вмістив одну зі своїх головних богословських ідей щодо

страху болю та смерті, і наголосив на могутності людської душі, котра, попри страждання, здійснює милосердні вчинки та прагне чеснот.

Фрагмент із «Життя Кипріяна» Понтія Карфагенського висвітлив одну з цілей написання трактату «Про смертність», який є закликом виплутатися з тенет страху смерті та слідувати моралі християнства. Карфагенський диякон описав, як змінилось життя людей з наступом чуми, на позначення якої він обрав слово «*lues*» – «пошесть», через її значне поширення.

З «Церковної історії» Євсевія Памфіла дізналися, що чума вперше спалахнула після завершення громадянської війни весною в Александрії. Автор скористався листами єпископа Александрії Діонісія, який був очевидцем цих подій, для детального зображення наслідків. У листах, адресованих єпископу Єгипту та братам, для увиразнення руйнівної сили чуми, Діонісій вдався до алюзій епізодів зі Святого Письма та порівняння Біблійних подій з реальними, а також скористав з риторичних запитань, котрі передавали безвихідь та благання про допомогу в Бога. Не менш важливим є порівняння християн, котрі діяли за настановами Ісуса Христа, і язичників, які дбали тільки про себе, тому, згідно зі Діонісієм Александрійським, недуга поширювалась серед них сильніше, на думку єпископа, Господь карав їх за це.

Зі свідчень Аврелія Віктора, «Кипріянова чума» поширилась до Риму приблизно в 251 році, доказом цього є смерть від недуги імператора Гая Валента Гостиліана, яка супроводжувалась складним лікуванням та безнадією. Потім імператорами стали Требоніан Галл та його син Вібій Волузіан, котрі піклувались про поховання навіть найбідніших людей. Тому можна припустити, що «Кипріянова чума» почала поширюватися зі Сходу на Захід в 249 році. А завдяки «Бревіарію про римську історію» Флавія Евтропія знаємо, що «Кипріянова чума» тривала аж до 270 року, оскільки у цей рік помер «солдатський імператор» Марк Аврелій Клавдій.

Розгляд характеристик авторів обраних текстів, пояснив, чому вони у своїх працях ставлять певні акценти та через, що зумовлена така велика різниця в стилі

написання. З біографії Цецилія Кипріяна знаємо, що він присвятив своє життя вивченню і застосуванню моралі християнства, тому у трактаті «Про смертність» описав симптоми недуги з погляду віри, а також підкреслив велич душі, котра, завдяки милосердю, може отримати благословення. Понтій Карфагенський же, будучи завжди присутнім з єпископом, доповнив його розповідь та пояснив причину створення трактату. Євсевій Памфіл, котрий з ранніх років мав доступ до рукописів у Кесарійській бібліотеці, побудував свій твір, використавши велику кількість автентичних документів, тому це є однією з причин використання листів Діонісія. Очевидна і різниця в стилі написання творів, оскільки християнські автори вдалися до художнього стилю в описі недуги та страждань людей, використавши чимало алюзій на Святе Письмо і риторичних засобів. Натомість історики описували недугу у контексті певних подій і не відтворили переживання тих, хто морально і фізично гинув від моровиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum libri XXXI*. Vol. 1. London: Harvard University Press, 1950, 640 p.
2. Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum libri XXXI*. Vol. 2. London: Harvard University Press, 2000, 704 p.
3. Caecilius Cyprianus. *Liber de Mortalitate // Liber de Mortalitate et Epistola ad Demetrianum*. Turin: Officina Selesiana, 1885, pp. 11–36.
4. Claudius Galenus. *De methodo medendi // Opera medicorum Graecorum*. Vol. 10. Leipzig: Officina Libraria Car Cnobloch, 1825, 1022 p.
5. Dion Cassius. *Historia Romana*. Vol. 4. Leipzig: Teubner, 1864, 362 p.
6. Eusebius Pamphilius. *Historia Ecclesiastica // Eusebius Pamphilius. Opera Omnia*. Vol. 2 // Migne J. P. *Patrologia Graeca*. Vol. 20. Paris: Garnier, 1857, pp. 9–910.
7. Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae // Eutropius. Breviarium Historiae Romanae et Sextus Aurelius Victor. De viris illustribus*. Edingburg: Whittaker, 1830, pp. 1–93.
8. Iulius Capitolinus. *Marcus Antonius // Scriptores Historiae Augustae*. Turin: Officina Regia, 1853, pp. 35–50.
9. Pontius Carthageniensis. *Vita Caecelii Cypriani // Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. Vol. 3. P. 3. Wien: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1871, pp. XCI–CX.

Наукова література:

10. Шульга Е., Маслова А. *Философские основание медицины Галена // Философские науки*. Н. 7. Москва: Издательский дом «Гуманитарий», 2015, с. 83–97.
11. Anderson M., Stephenson K. *Scientist of the Ancient World*. Berkeley Heights: Enslow Publishers, Inc, 1999, 327 p.

12. Baldwin B. *The "Epitome de Caesaribus" from Augustus to Domitian* // Quaderni Urbinati di Cultura Classica. Vol. 43. N. 1. Pisa: Fabrizio Serra Editore, 1993, pp. 81–101.
13. Bird H. W. *Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor: Translated with an Introduction and Commentary*. Liverpool: Liverpool University Press, 1994, 228 p.
14. Bird H. W. *A Reconstruction of the Life and Career of S. Aurelius Victor* // The Classical Journal. Vol. 70. N. 4. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1975, pp. 49–54.
15. Bird H. W. *Eutropius: Breviarium*. Vol. 14. Liverpool: Liverpool University Press, 1993, 186 p.
16. Birley A. *Lives of the Later Caesars*. London: Penguin Group, 1976, 336 p.
17. Bonamente G. *Minor Latin Historians of the Fourth Century A. D* // Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Boston: Brill, 2003, pp. 88–125.
18. Bronwen N. *Hagiography* // The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation. Oxford: Oxford University Press, 2019, pp. 304–314.
19. Burgersdijk D. *Style and Structure of The Historia Augusta*. Castricum: Eigen Beheer, 2010, 320 p.
20. Deferrari R. J. *Saint Cyprian Treatises* // The Fathers of the Church. Vol. 36. New York: Fathers of the Church, Inc., 1958, 372 p.
21. Demo S. *The first middle English translation of Galen's De Methodo Medendi*. Milano: Carthusia, 2015, 315 p.
22. Eastman D. L. *Paul the Martyr: The Cult of the Apostle in the Latin West*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2011, 238 p.
23. Erickson D. N. *Eutropis' Compendium of Roman history: Introduction, Translation, and Notes*. New York: Syracuse University Press, 1990, 220 p.
24. Fisher H. *Studies in History and Politics*. Oxford: The Clarendon Press, 1919, 224 p.
25. Glover M. *Life and Letters in the Fourth Century*. London: Cambridge University Press, 1901, 424 p.

26. Harrington D. *Cassius Dio as a Military Historian* // Acta Classica. Vol. 20. Cape Town: Classical Association of South Africa, 1977, pp. 159–165.
27. Hollerich M. J. *Making Christian History: Eusebius of Caesarea and His Readers*. California: University of California Press, 2021, 332 p.
28. Hose M. *Cassius Dio: A Senator and Historian in the Age of Anxiety / A Companion to Greek and Roman Historiography*. Vol. 1. Oxford: Blackwell Publishing, 2007, p. 461–467.
29. Johnston I. *Galen: On Diseases and Symptoms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 346 p.
30. Kennedy M. *The literary work of Ammianus*. Lancaster: Press of the New Era Printing Company, 1912, 65 p.
31. Madsen J. M., Lange C. H. *Cassius Dio the Historian: Methods and Approaches*. Boston: Brill, 2021, 463 p.
32. Maier P. L. *Eusebius – The Church History: A New Translation with Commentary*. Michigan: Kregel Publications, 1999, 348 p.
33. McVaugh M. *Galen in the Medieval Universities, 120 –1400* // Brill's Companion to the Reception of Galen. Vol. 17. Leiden: Brill, 2019, 684 p.
34. Nixon C. E. V. *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study by H. W. Bird* // Phoenix. Vol. 39. No. 4. Ontario: Classical Association of Canada, pp. 410–413.
35. Nixon C. E. V. *An Historiographical Study of the 'Caesares' of Sextus Aurelius Victor, 'Caesares' of Sextus Aurelius Victor*. Michigan: University of Michigan, 1971, 440 p.
36. Nutton V. *Galen: A Thinking Doctor in Imperial Rome*. Abingdon: Routledge, 2020, 224 p.
37. Osgood J., Baron C. *Cassius Dio and the Late Roman Republic*. Boston: Brill, 2019, 300 p.
38. Redman J. *The writings of Hippocrates and Galen*. Philadelphia: Lindsay and Blakiston, 1846, 671 p.

39. Roberts A., Donaldson J. *The Writings of Cyprian*. Vol. 3. Edinburgh: T and T Clark, 1868, 559 p.
40. Rohrbacher D. *The Historians of Late Antiquity*. London: Routledge, 2002, 327 p.
41. Schaff P. Wace H. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*. Vol. 3. Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1925, 578 p.
42. Scourfield J. H. D. *The De Mortalitate of Cyprian: consolation and context // Vigiliae christianae*. Vol. 50. N. 1. Leiden: Brill, 1996, pp.12 – 41.
43. Sidwell B. *Ammianus Marcellinus and the Anger of Julian // Journal of the Classical Association of Victoria*. Vol.21. Melbourne: University Press, 2008, pp. 56–75.
44. Starr C. G. *Aurelius Victor: Historian of Empire // The American Historian Review*. Vol. 61. No. 3. Oxford: Oxford University Press. 1956, pp. 574–586.
45. Steele R. *Ammianus Marcellinus // The Classical Weekly*. Vol. 16. N. 3. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 1922, pp. 18–24.
46. Stover J. A., Kestemont M. *The Authorship of The Historia Augusta: Two New Computational Studies // Bulletin of the Institute of Classical Studies*. Vol. 59. N. 2. Oxford: Oxford University Press, 2016, pp. 140–157.
47. *The Letters of St. Cyprian // Ancient Christian Writers / Ed. by Quasten J., Burghard W. J., Comerford Lawler T*. Vol. 43. New York: Newman Press, 1984, 380 p.
48. Weber W. *The Antonines // The Cambridge Ancient History*. Vol. 11. London: Cambridge University Press, 1936, pp. 325–391.

Лексикографічна література:

49. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Москва: Русский язык медиа, 2006, 1096 с.
50. Glare P. Oxford Latin Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 1994, 2126 p.
51. Liddell H., Scott R. *Greek-English Lexicon*. Oxford: Oxford University Press, 1861, 1644 p.